

פרפייט דוראן באיטליה וגורל הספרים העבריים אחרי מאורעות קנ"א (1391)

יוסף הקר

פרפייט¹ דוראן, הוא יצחק בן משה הלוי המכונה האפודי, היה אחד האישים הידועים בין יהודי קטלוניה בסוף המאה הארבע עשרה. הוא היה מן הדוברים היותר בולטים, המהוקצעים ובעלי הכישרון של יהדות זו בתקופת המשבר שלאחר המהומות, הרציחות והשמדות שעברו עליה בשנת 1391 ולאחריה.

כידוע, לאירועים אלו שהתרחשו ברחבי קסטיליה, ולנסיה, קטלוניה וארגון הייתה השפעה מכרעת והרסנית במיוחד על חייהם של יהודי ארצות אלה ועל עתידם, ובפרט על עתידן של יהדות קטלוניה וולנסיה.² בעקבותיהם חרבו קהילות מרכזיות ובהן קהילות ברצלונה וולנסיה, ונאסר ונמנע מן היהודים לגור בהן עוד.³ קהילות רבות הגיעו עד משבר

1 על שמו פרפייט-ברפת, ראו: Fritz Baer, *Die juden im christlichen Spanien*, 1 (Aragonien und Navarra), Berlin 1929, p. 9; M. Saenger, 'Über die Aussprache und Bedeutung des namens 'פרפייט', *MGWJ*, 4 (1855), pp. 197–202. כך: Perfeyt.

2 ראו על כל אלו אצל יצחק בער, היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט, עמ' 284–363, 526–535 (שם, עמ' 314–318 על פרפייט דוראן). על האירועים בארגון ובקטלוניה ב-1391 ראו: Jaume Riera i Sans, 'Los tumultos contra las juderías de la Corona de Aragón en 1391', *Cuadernos de Historia*, 8 (1977), pp. 213–225; idem, 'Els avalots del 1391 a Girona', *Jornades D'Història dels Jueus a Catalunya*, Girona 1990, pp. 95–159; Benjamin R. Garpel, *Anti-Jewish Riots in the Crown of Aragon and the Royal Response, 1391–1392*, New York 2016. ראו בספרות לעיל, הערה 2. על ברצלונה ראו למשל גם: Anna Rich Abad, *La comunitat jueva de Barcelona entre 1348 i 1391 a través de la documentació notarial*, Barcelona 1999; Isidore Loeb, 'Liste nominative des juifs de Barcelona en 1392', *REJ*, 4 (1882), pp. 55–77 (רשימה של 197 בתי אב אנוסים בברצלונה, 1392). על ולנסיה ראו למשל גם: Jose Montalvo, *The Jews of the Kingdom of Valencia: From Persecution to Expulsion, 1391–1492*, Jerusalem 1993, pp. 21–46; idem, *En el Nombre de Yahveh: La judería de Valencia en la Edad Media*, Valencia 2007, pp. 69–115.

שהחריף עקב פעילות מיסיונרית וחקיקה עוינת של הרשויות בראשית המאה החמש עשרה.

בצד ההטפות נגד היהודים של ויסנטה פרר והכפייה על היהודים לשמוע בבתי הכנסת שלהם את הדרשות של הכמרים והנזירים שהטיפו להמרת דתם, נתווספו גם דרשות המומרים לאחיהם היהודים. פעילות ויזמותיו של בנדיקטוס השלושה עשר, האפיפיור מאוויניון, הביאו לוויכוח טורטוסה בשנים 1413–1414, ובמהלכו ובעקבותיו לסגירת בתי כנסת, להחרמת המבנים שלהם ולנטילת ספרי היהודים ולהפקדתם במוסדות כנסייתיים.⁴ בעקבות הוויכוח וכבר במהלכו שותקו חיי הציבור היהודי, ומנהיגיו נותקו מקהילותיהם. כל אלה דרדרו את יהודי קטלוניה עד עפר. מ־1391 ועד סוף שנות העשרים של המאה החמש עשרה התפתח תהליך הרסני מבחינה דתית וחברתית, תהליך שבמהלכו המירו את דתם המונית יהודים, ובהם מנהיגיהם וחלק מחכמיהם. אנוסים או מומרים אלו, מהם נאנסו בפרעות 1391 או באירועים אחרים ומהם המירו את דתם בלחץ האירועים, החקיקה והרדיפה הפיזית והפסיכולוגית. מספרם של אלו שנותרו ביהדותם בקטלוניה נתמעט מאוד, כוחם הכלכלי ירד ורוחם נשברה. לצדם ובמקומות מושבם צמחה חברה של אנוסים ומומרים, שלכאורה נטשו את יהדותם, בכפייה או מרצון, אולם רובם לא נקלטו גם בחברת הנוצרים כיחידים או כקבוצה. מטעמים של פיקוח ארגוני ודתי, בשל יעילות כלכלית ומסיבות חברתיות, נוח היה למלכות ולכנסייה לראות בהם בני קבוצה נפרדת ולא חלק מן החברה הנוצרית הישנה ולטפל בענייניהם בהתאם.⁵ היחס כלפי האנוסים והמומרים מצד השלטונות והחברה הסובבת לא עוצב באחת. הוא הלך והתגבש בשנים הראשונות שלאחר המרתם, וכך גם החשדות בדבר כנות המרתם והאמצעים שנקטו כדי לפקח על הליכותיהם. כך אירע גם בחברה היהודית בת הזמן ובאשיה, שציפו לחזרתם של האנוסים

4 על גורלם של בתי הכנסת בעקבות אירועי 1391 ולאחר ויכוח טורטוסה ב־1415, ראו: Jaume Riera, *I Sans, Els poders públics i les sinagogues. Segles XIII-XV*, Girona 2006, pp. 100–112, 217–218, 458 sqq. על נטילת ספרי היהודים ועל המדיניות העוינת במלכות ארגון בהשפעת בנדיקטוס, ראו: Francisca Vendrell de Millas, 'Entorno al confirmation real en Aragon de 1391', *Sefarad*, 20, 2 (1960), pp. 319–351. על גורלם של ספרי היהודים אחרי 1391 ראו להלן סעיף ג. שם, הערה 98 על נטילת ספריהם של יהודי גירונה וג'אקה.

5 ראו למשל: חינוכוסה־מונטאלבו, יהודי ולנסיה (לעיל, הערה 3), עמ' 37–43; Natalie Oeltjen, 'Kings, Creditors and Converts: The Impact of Majorcan Conversos after 1391', *Sefarad*, 73, 1 (2013), pp. 147–164; Claude Denjean, 'Les néophytes de Roussillon et de Cerdagne au XVe siècle: Déracinement et intégration', *L'expulsion des juifs de Provence et de l'Europe Méditerranéenne (XVe-XVIe siècles)*, ed. Danièle Iancu-Agou, Paris-Louvain-Dudley Ma. 2005, pp. 213–214, 217.

לחיק היהדות בעודם יושבים על הגדר. ואילו אותם אנוסים אשר לא היו שלמים בלבם עם מעשה ההמרה שלהם, נאלצו כיחידים להתמודד עם המהלך שעשו ועם השלכותיו ותוצאותיו על חייהם הפרטיים, המשפחתיים והציבוריים.

המרות דת במלכויות ארגון וקטלוניה לא היו תופעה חדשה בסוף המאה הארבע עשרה. אולם לפני אירועי 1391 ו-1413–1415 מקרי ההמרה היו מעשים של יחידים ושל בתי אב אחדים ולא של ציבור רחב. תופעה של המרה מאונס או מרצון של ציבור יהודי רחב לא הייתה מוכרת שם לפני כן, אף לא בגזרות הרועים והמצורעים בשנים 1320–1321 (להוציא יהודים מספר שהמירו את דתם ב-Montclús).⁶ ממחקרים שנעשו בשנים האחרונות עולה שבמלכות ארגון אירעו לא מעט מקרים שבהם יהודים המירו את דתם בתקופה שמסוף המאה השלוש עשרה ועד 1391. מומרים אלה היו רווקים ונשואים, בעלי משפחות וילדים, ובסך הכול מתועדים כמאתיים יהודים מומרים. בניגוד לתמונה המקובלת בחלק מספרות המחקר על ההמרות שלאחר 1391, הרוב המוחלט של ההמרות הללו במאה הארבע עשרה לא נבע מסיבות אידאולוגיות, מהשקפות עולם או מהתרופות האמונה הדתית, אלא משיקולים כלכליים וחברתיים וממצוקות אישיות. בין המומרים היו עשירים ובעלי אמצעים ובפרט רופאים, ומספר רב של עניים. היו כאלה שביקשו לשפר את מצבם הכלכלי או המשפטי, כאלה שהסתבכו בסכסוכים משפחתיים או כאלה שביצעו פשעים פליליים או כלכליים והמירו את יהדותם כדי להינצל מן העונש הצפוי להם. אחרים ביקשו להימלט מנישואים כושלים, היו שעשו זאת עקב חרמות שהוטלו עליהם בקהילתם או שנפגעו מאלימות מצד יהודים או שחששו מעונשים קשים בעקבות מעשי ניהוף או יחסים עם נשים נוצריות. גם בין מומרים אלה, שרובם המירו את דתם מרצון, היו כאלה שחזרו בהם לאחר זמן, או כאלה שלכתחילה המירו כדי להיחלץ ממצבם או מצרתם ולאחר זמן חזרו ליהדותם. יש מהם שעזבו את מקום מגוריהם והמרתם נעשתה במקום אחר ורבים נדדו ממקומם ועברו לגור במחוזות אחרים ובערים אחרות.⁷ כך עשו גם אנוסים רבים ב-1391 ולאחריה.

6 David Nirenberg, *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages*, Princeton NJ 1998, pp. 69–124. על מקרי המרה בכפייה לפני 1391, ראו: Paola Tartakoff, *Between Christian and Jew: Conversion and Inquisition in the Crown of Aragon, 1250–1391*, Philadelphia 2012, p. 154, no. 4.

7 ראו: טרטקוף (לעיל, הערה 6), עמ' 80–60; Alexandra Guerson, 'Seeking Remission: Jewish Conversion in the Crown of Aragon, c. 1378–1391', *Jewish History*, 24 (2010), pp. 33–52. וראו גם להלן סעיף ב של המאמר. על מומרים ברוסילון ובסרדאן במאה הארבע עשרה, ראו: דנאן (לעיל, הערה 5), עמ' 208–210, 219; idem, 'Comment peut-on être un bon converti? Des convertis en Roussillon et en Cerdagne à la fin du XIVe siècle', *Perpignan: L'Histoire*

פרפייט דוראן, שהיה במיטב ימיו בשנות המשבר של העשור האחרון של המאה הארבע עשרה, חווה מציאות זו, היה מודע לה והיא התחוללה נגד עיניו. לכותבי תולדות היהודים בתקופה זו ולחוקרי היחסים בין היהודים לנוצרים והוויכוחים ביניהם, הוא נודע בעיקר בגלל חיבורי הפולמוס שחיבר נגד הנצרות והנוצרים. הוא מוכר גם כאיש לשון, מלומד והוגה דעות בולט של יהדות קטלוניה, שחיבר רבים מכתביו בעשור האחרון של המאה הארבע עשרה, בשיאו של המשבר והשבר שאירע ליהדות זו, ומכאן גם העניין בו ובכתביו. ואולם על אף שפע המחקרים שנכתבו על תולדותיו, על השקפותיו ועל פועלו, דמותו נשארה עמומה ולוטה בערפל. חוקרים נחלקים על עובדות בסיסיות של חייו ויש מהם הסבורים שלפנינו מספר אישים בשם זה, שכן אחרת הם אינם יכולים לפרנס את הסתירות בתולדותיו ובאישיותו. דמותו חידתית ואישיותו מורכבת. במאמר זה ייעשה ניסיון לבחון את מהלכי חייו ומתוך כך תעלינה תהיות נוספות על אישיותו והשקפותיו. בדיקה זו תיערך על יסוד נתונים ידועים מכבר ועל יסוד מידע חדש ופרשנות אחרת של הנתונים המוכרים. ממילא עשוי גם להיפתח פתח להבנה טובה יותר של אישיותו ושל מניעיו. כל אלה ייעשו תוך הסתייעות ברקע של התקופה ואירועיה המעצבים. תוסב תשומת הלב לכך שהתקבלות כתביו בדורו ולאחר דורו, על אף ההמרה (כנראה מאונס, ואי־החזרה ליהדות תוך המשך חיים כנוצרי), יש בה עדות נכבדה ליחסה של החברה היהודית לאנוסי הדור הראשון של 1391. סוגיה זו ראויה למחקר נפרד שאין כאן מקומו. כמו כן יידונו גורל כתבי היד של הספרים העבריים שהיו בבעלותם של אנוסי קטלוניה לאחר מאורעות 1391 ומעורבותו של פרפייט דוראן במכירתם באיטליה.

א. תולדות יצחק ב"ר משה הלוי, פרפייט דוראן,

האפודי, הונוראטוס די בונה פידה

כותרת זו אינה עוסקת בתולדותיהם של ארבעה אישים אלא בקורותיו של איש אחד בלבד, שלו שלושה שמות וכינוי אחד. שניים מהם קיבל מהוריו – שמו העברי ושמו הלועזי. אביו, משה, היה קרוי דוראן פרפייט, וכמקובל במקומו ובזמנו קיבל הבן את היפוך שמו של אביו. האפודי הוא הכינוי שנטל לעצמו, ואילו את השם הרביעי נתנו לו אחרים כשהמיר את דתו. חוקרים מספר הקדישו מחקרים לשחזור תולדות חייו של פרפייט דוראן

des Juifs dans la ville (XIIe-XXe siècles), ed. Pierre Pierrard, Perpignan 2003, pp. 125–128
 על מומרים בוולנסיה, ראו למשל: Mark D. Meyerson, *Jews in an Iberian Frontier Kingdom: Society, Economy, and Politics in Morvedre, 1248–1391*, Leiden and Boston 2004, pp. 80–82, 249–251

ודנו באישיותו ובהשקפותיו.⁸ בעת האחרונה נכתבו גם עבודת דוקטור ובעקבותיה ספר עליו ועל כתביו⁹ ואולם דומני שמקום השאירו להתגדר בו. הניסיונות המרובים¹⁰ לכתוב את תולדותיו נובעים הן מן הסתירות באישיותו, בהתנהלותו ובניגוד שבין כתביו למעשיו אחרי אירועי 1391, והן ממרכזיותו בחיי היהודים במלכות ארגון.

מתוך מידע שנדלה מכתביו של פרפייט דוראן ומתעודות וממסמכים נוטריוניים מפרפנייאן וממקומות אחרים ידועים פרטים ונתונים רבים על תולדות חייו זה מכבר. אף על פי כן לא נודע עד כה מתי נולד. מוצא משפחתו הוא ממלגנזי (Melgueil) באזור מונפלייה,¹¹ אולם הוא נולד ככל הנראה בפרפנייאן שבצפון קטלוניה. משפחתו – סבו וסבתו, אביו ודודו – נזכרים במספר תעודות נוטריוניות מפרפנייאן מן השנים 1337, 1346, 1363.¹² אביו, דוראן פרפייט, נזכר כמי שמכר ספר מקרא עברי ב־1346 יחד עם

- 8 ראו עבודותיהם של אַמרי, גרוס, דל ואיה, פֿליי, פֿרילדנר־כהן ותלמג' הנזכרים להלן בהערות 11, 12, 15, 16, 18. לחוקרים אלו יש להוסיף מספר חוקרים מן המאה התשע עשרה שלא יוזכרו כאן. ראו למשל: Ernest Renan, *Les écrivains juifs français du XIVe siècle*, Paris 1893, pp. 395–407; Maud Natasha Kozodoy, *A Study of the Life and Works of Profiat Duran*, PhD submitted to the Graduate School of the Jewish Theological Seminary of America, New York 2006.
- 9 וראו עתה, לאחר השלמת מאמר זה, את ספרה: Profayt *The Secret Faith of Maestre Honoratus*. *Profayt Duran and Jewish Identity in Late Medieval Iberia*, Philadelphia 2015. ההפניות להלן הן לעבודת הדוקטור, אלא אם צוין אחרת.
- 10 עליהם אפשר להוסיף גם מחקרים מספר שבהם נדונו תולדותיו ותאריך כתיבת חיבוריו בקצרה. ראו למשל: בער (לעיל, הערה 2), עמ' 314–318, 530–531; Ben-Zion Netanyahu, *The Marranos of Spain From the Late XIVth to the Early XVth Century According to Contemporary Hebrew Sources*², New York 1973, pp. 84–93, 221–226; Eleazar Gutwirth, 'Duran on Ahitophel: The Practice of Jewish History in Late Medieval Spain', *Jewish History*, 4, 1 (1989), pp. 59–61, 71–72; Norman Roth, *Dictionary of Iberian Jewish and Converso Authors*, Madrid–Salamanca 2007, pp. 427–430.
- 11 על מוצא המשפחה מ־Melgueil ראו: Henri Gross, *Gallia Judaica*², Paris–Louvain–Walpole MA. 2011, pp. 355–359, 472; Eduard Feliu, 'Profiat Duran: cet inconnu célèbre', *L'écriture de l'histoire juive. Mélanges en l'honneur de Gérard Nahon*, ed. Danièle Iancu-Agou and Carol Iancu, Paris–Louvain 2012, pp. 205–220. (נוסח קטלאני מוקדם של מחקר זה הופיע בדפוס ב־1986). מידע זה מבוסס על דברי שלמה בונפיד שכתב בכותרת שירו: 'לחכם הכולל קרובי מאישט[רי] פרפייט מלגריי בעל האפוד עברו ימים לא ראתיו, ובטרם יבוא ואברכהו בברכת שירי והוא גם הוא ענני תשובה רמה דורכת במסלול החכמה' (אורחן קאמינקא, 'שירים ומליצות להר' שלמה בהר"ר ראובן בונפיד', הצופה לחכמת ישראל, יב [תרפ"ח], עמ' 38–40). שיר זה נכתב בזמן ההמרות הגדולות של 1414 בעקבות ויכוח טורטוסה.
- 12 ראו: Richard W. Emery, 'New Light on Profayt Duran "The Efodi"', *JQR*, LVIII, 4 (1968), p. 330.

אמו וגיסתו כדי לכסות חוב של אחיו. אביו נזכר גם כבעלים של כתב יד עברי אחר, אותו מכר בפרפיניאן בשנת 1355.¹³ פרפיניאן דוראן נזכר בתעודה משנת 1393 כבעלים של בית הנמצא סמוך לשכונה היהודית, אך מחוצה לה, בית שלפנים היה שייך לסבו.¹⁴ מכל אלה ומן העובדה שבמקורות מאוחרים מסוף המאה הארבע עשרה וראשית המאה החמש עשרה הוא נזכר כאיש פרפיניאן (כולל בעשרים ואחד אזכורים במקורות נטריוניים בפרפיניאן בין ינואר 1376 לספטמבר 1409), סביר להניח שנולד שם וחי שם בצעירותו ובפרקים ממושכים של חייו.

אף שתאריך לידתו אינו ידוע נראה לומר שנולד בעשור השנים שבין 1350 ל-1360. מסקנה זו עולה מכך שבינואר 1376 כבר עסק בהלוואה בריבית¹⁵ ואף העיד על עצמו בשנת 1395 בחיבורו 'איגרת אל תהי כאבותיך' ש'מאז אני דבק בזאת האמונה, לא נתחדש אצלי מדע יום כלל, וטעמי לא שנה, ואשר אאמינהו עתה הוא אשר האמנתי זה לי עשרים שנה'.¹⁶ כלומר, כבר בסביבות 1375 עוצבו, לדבריו, אישיותו, תודעתו והשקפותיו (שבהן החזיק כעבור עשרים שנה).

בספרו 'כלימת הגויים' הוא מספר: 'שמעתי בזמן הבחרות, בהיותי בישיבת רבתי, מאשכנזי אחד תלמודי ומאנשי חכמת הקבלה, כי ישו הנוצרי ותלמידיו מקובלים היו, אך שהייתה קבלתם משובשת'.¹⁷ מכאן שלמד בישיבה בבחרותו, ישיבה שבה למד גם תלמיד חכם אשכנזי והיו בה גם מקובלים.¹⁸ אין לדעת מכאן באיזו ישיבה למד. האם למד

13 ראו: Benjamin Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library: Catalogue*, Vatican 2008, pp. 357–358 (Vat.ebr. 416 – ק"ס); Carlos Del Valle, 'Atalya del judaismo hispano IV', *Iberia Judaica*, VII [2015], p. 187. לפרפיניאן דוראן ולא לאביו, ומסיק מכך שפרפיניאן נולד סביב שנת 1335, ולא היא.

14 אמרי (לעיל, הערה 12), עמ' 330, 336.

15 שם, עמ' 335. סברתו של אמרי (שם, עמ' 331) שנולד סביב 1340 מבוססת על זיהוי לא מחויב של מאיר קרשקש (ראו עליו להלן), ואילו הצעתו של קרלוס דל ואיה (Carlos Del Valle, 'La impugnación del cristianismo desde la perspectiva del Jesús histórico en la obra de Profiat Duran', *Iberia Judaica*, II (2010), pp. 143–144) שנולד בין 1335 ל-1340 מתבססת על ייחוס חיבור לא לו שנכתב ב-1375.

16 ראו: אפרים תלמג' (מהדיר), כתבי פולמוס לפרופיט דוראן, ירושלים תשמ"א, עמ' 83, וראו שם הערה 144. והשוו לזה דבריו שם, עמ' 77: 'שמיום עלותו שמים (של ישוע) ועד עתה, סביב אלף ושלוש מאות ושישים שנה, קרוב הוא שנענה [צ"ל שנעשה, ראו: איגרת אל תהי כאבותיך, מהד' אדולף פוננסקי, ירושלים תש"ל], עמ' 94] כל גופו ככברה'.

17 שם, עמ' 11.

18 בחלק מספרות המחקר פורש משפט זה באופן שגוי, על בסיס נוסח משובש של כתב היד, כאילו הישיבה הייתה באשכנז. ראו: Jonathan Friedländer, Jacob Kohn, 'Einleitung', *Maase Efod: Einleitung in das Studium und Grammatik der hebräischen Sprache von Profiat Duran*,

בישיבתו של רבנו נסים מגירונה בברצלונה (הר"ן נפטר ב'1376)? או שמא בביתו של ר' חסדאי קרשקש בברצלונה? ר' חסדאי היה מבוגר מפרפייט דוראן בכחמש עשרה שנה (1340?–1411) והעמיד תלמידים רבים. כדברי ר' משה מריאטי: 'כן בארגון, וסביבותיו שורות רבי חסדאי ירעם, ועל שפת לשונם פנינים בשתי תורות'.¹⁹ בין תלמידיו של ר' חסדאי קרשקש היו גם כאלה שהגיעו כבר בשנות השבעים ממרחק, מחוץ לקטלוניה. למשל אברהם ב"ר יהודה ליאון מכרתים, אשר חיבר את ספרו 'אבן שתייה', 'בשנת הקל"ח [1378] בעיר ברצלונה בבית אדני החכם השלם החסיד הפטיש החזק הנדיב הנאמן כב'וד] דון חסדאי קרשקיש',²⁰ ור' יוחנן טריוויש, צרפתי ממוצא אשכנזי, שהעיד על עצמו שר' חסדאי קרשקש היה מורו (ודאי בטרם היה לרב הראשי של יהודי צרפת), ואף אבותיו למדו בישיבות קטלוניה.²¹

אולם על אף שככל הנראה פרפייט דוראן הכיר את כתביו של ר' חסדאי קרשקש (את ספר 'חסדי ה' ואת הדרש לפסח) והושפע מהם ואף שגישתו שלו לרמב"ם היא בעלת קווי דמיון לזו של קרשקש, ככל הנראה לא למד בישיבתו. אפשר להסיק זאת מן האופן שבו הזכיר את ר' חסדאי קרשקש באיגרת 'אל תהי כאבותיך' וב'כלימת הגויים'. באיגרת כינהו 'הרב הגדול המיוחד בישראל אן חסדאי קרשקאש', בספר הוא מכנה אותו בכמה מקומות 'תפארת הרבנים', 'תפארת הרבנים, ראשם כהיום הזה', ובשיר ההקדשה שלו לספר: 'לחסדאי גדול עם, נגידים ושועם יערם וינעם כמנחה טהורה'.²² לשונו בהתייחסויות אלה אינה אישית כלל ואף נעדרת כל רמז לקרבה אישית או לכך שר' חסדאי קרשקש היה מורו, גם במקום שהדבר התבקש. יתר על כן, בניגוד לסברתם של כמה חוקרים, הוא גם לא היה המורה של בניו. חוקרים אלה²³ ביססו את דבריהם על דבריו של פרפייט דוראן בהקדמת

Wien 1865, p. 3; גרוס (לעיל, הערה 11), עמ' 358; דל ואיה (לעיל, הערה 15), עמ' 144. אך ראו את התיאור הנכון אצל קוודוי (לעיל, הערה 9), עמ' 26 והערה 50; פליז (לעיל, הערה 11), עמ' 207–208. ספר מקדש מעט לר' משה בר' יצחק די ריאטי, מהד' יעקב גאלדענטהאל, וינה 1851, עמ' קד. ככל הנראה רמז בלשון 'בשתי תורות' להגות הפילוסופית-העיונית לצד העיון התלמודי הרבני. ראו להלן בהערה 29 דברי פרפייט דוראן.

20 ראו: שלום רוזנברג, "ארבעה טורים" לר' אברהם בר' יהודה תלמידו של דון חסדאי קרשקש, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ג, ד (תשמ"ד), עמ' 525; Eric Lawee, 'The Path to Felicity: Teachings and Tensions in "Even Shetiyah" of Abraham Ben Judah, Disciple of Hasdai Crescas', *Mediaeval Studies*, 59 (1997), pp. 183–223.

21 יוסף הקר, 'ר' יוחנן טריוויש ומשפחתו באיטליה וישיבה בפדובה בראשית המאה החמש-עשרה', ציון, עח, ד (תשע"ג), עמ' 481, 499.

22 ראו אצל: תלמג' (לעיל, הערה 16), עמ' 2, 3, 16, 34, 49, 66, 82.

23 ראו למשל: פרידלנדר-כזן (לעיל, הערה 18), עמ' 12; פליז (לעיל, הערה 11), עמ' 216 והערה 47; תלמג' (לעיל, הערה 16), עמ' יא והערה 14; Frank Talmage, 'The Franciscan de Sant Jordi',

ספרו 'מעשה אפד' שם כתב: 'נדרשתי לאשר לא שאלוני וגם נמצאתי לאשר בקשוני סגלות תלמידי הנבונים הלויים לבני חסדאי יצ"ו'²⁴ שלמענם חיבר את ספרו בשנת 1403. אולם דברים אלה אי אפשר שנאמרו על בניו של ר' חסדאי קרשקש שכן חסדאי קרשקש לא היה לוי,²⁵ וגם לא היו לו 'בנים', אלא רק בן אחד, גם לאחר נשואיו לאשתו השנייה, לאחר שבנו מאשתו הראשונה נהרג על קידוש ה' ב' 1391. תלמידיו של האפודי, בני חסדאי, היו כנראה בניו של משה חסדאי הלוי, שלו הקדיש את ספרו 'חשב האפד' שחיבר ב' 1395.

לאור נתונים אלה אין להניח שפרפייט דוראן למד בישיבתו של ר' חסדאי קרשקש, אף כי הכיר את כתביו ואפשר שגם שמע דברים מפיו והיה מקורב לחוגו. אולם ככל הנראה לא היה מבאי ביתו או ממקורביו בברצלונה או בסרגוסה. אפשר אפוא שפרפייט דוראן למד בישיבה אחרת בקטלוניה ולא בישיבות המפורסמות של הר"ן או של ר' חסדאי קרשקש. מיקומה של ישיבה זו יכול היה להיות גם בגירונה או בפרפיניאן, היא לא נודעה לנו וייתכן שבראשה עמד חכם מחכמי אותם מקומות.

מה היה טיבה של הישיבה שבה למד? מן העדויות על ישיבתו של ר' חסדאי קרשקש

Solomon Bonafed Letters', *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, ed. Isadore Twersky, Cambridge–Ma.–London 1979, p. 343, no. 20; דוב רפל, 'הקדמת ספר "מעשה אפד" לפרופיאט דוראן', סיני, ק, ב (תשמ"ג), עמ' תש"ן.

24 ראו: פרפייט דוראן, מעשה אפד, מהדורת יונתן פרידלנדר ויעקב הכהן, ווין תרכ"ה, עמ' 17. וראו גם שם, עמ' 16: 'נתעוררתי לבקש[ת] קצת סגלות מבני המעלה התלמידים שהם קרויים בנים אשר הפצירו בי על זה לכתוב בזה מאמר קצר מספיק'.

25 ר' חסדאי קרשקש רשם את שלשלת הדורות במשפחתו בהקדמת ספרו אור ה' (ולא ציין בה את היותם לויים) בלשון זו: 'אני חסדאי ב"ר אברהם בר' חסדאי בר' יהודה בר' חסדאי בר' יהודה'. איש מתלמידיו או מאלה שהתכתבו עמו או הספידוהו לא ציין שהיה לוי. לעומת זאת, פרפייט דוראן שהיה לוי, הדגיש ייחוס זה וכך כתב בהקדמת ספר 'חשב האפד': '...וסדורו ליצחק בן למשה והוא לוי, וצורו לא כצורם, תשורה היא למשה רב פעלים לבית חסדאי לויי הטהורים' (הנוסח על פי פרידלנדר-כהן [לעיל], הערה 18), עמ' 44 בחלק הלועזי. כלומר הוא הקדיש את ספרו למשה לבית חסדאי הלוי. וראו עתה גם יהודה הערשקאוויטש, 'ספר חשב האפוד (כ"י) לרבינו יצחק ב"ר משה הלוי', ישורון, ט (תשס"א), עמ' תקעב-תקפח (הטקסט שלפנינו לא נדפס שם). 'חשב האפד' (1395) ו'מעשה אפד' (1403) הוקדשו לבני אותה משפחת לויים.

אין אפוא פליאה מכך שלא ניכרת השפעה ממשית של ספר 'כלימת הגויים' על ספר ביטול עיקרי הנוצרים של ר' חסדאי קרשקש. ראו: ר' חסדאי קרשקש, ספר ביטול עיקרי הנוצרים, ההדיר דניאל י' לסקר, רמת גן תש"ן, עמ' 16-18. הגדרת פרפייט דוראן כ'בן ביתו של קרשקש' (שם, עמ' 16) עדיין צריכה הוכחה מן המקורות. ראייה לסתור אפשר למצוא בכך שבהספדו של ר' שלמה בונפיד, שבו מנה את תלמידיו וממשיכיו הרבים נעדר שמו של פרפייט דוראן. ראו: קאמינקא (לעיל, הערה 11), עמ' 39.

ומפרופיל תלמידיו המפורסמים, שרובם בלטו ביצירתם העיונית, הפרשנית והדרשנית, ולא ההלכתית, ומן המידע העולה על ישיבות סרגוסה בסוף המאה הארבע עשרה ובראשית המאה החמש עשרה,²⁶ נראה שזו הייתה ישיבה שבה למדו פילוסופיה ומדעים ולא רק תלמוד והלכה. ישיבה המכונה בפי ר' יוסף גרסון כעבור כמאה שנה 'ישיבת החכמות החיצוניות'.²⁷

פּרפּייט דוראן עצמו, על אף ידיעותיו, בקיאותו ושליטתו בספרות חז"ל, עיקר השכלתו הייתה בתחום העיוני-פילוסופי ובתחום המדעי, ובהם התמקדה גם כתיבתו, כמו גם בענייני דקדוק ולשון, פרשנות מקרא וויכוח נגד הנצרות והנוצרים. עד כה בחיבוריו הרבים שהגיעו לידינו לא נתגלה שום חיבור או שריד של דיון בענייני הלכה שיצא מידו – לא פירוש של סוגיה, לא תשובה הלכתית, לא פלפול קצר או ארוך.²⁸ כמו כן לא מצאתי ציטוט מסוג זה שיוחס לו או שצוטט בשמו בידי מחברים מאוחרים לו. אין פלא אפוא שגם התייחסותו המפורשת לאתוס הרווח בחוגים רבניים ובסדרי הלימוד הרווחים בישיבות התלמודיות, לפיה יש להתמסר שנים רבות ללימוד מדקדק של התלמוד הבבלי על פרשניו, שלילית היא. עם זאת בחיבורו 'מעשה אפד' שנתחבר ב-1403 ביקש הוא לסייג גם את לימודי הפילוסופיה והמדעים והמליץ ללמוד אותם רק בשלב מאוחר יותר של החינוך והלימוד. בשלב זה של חייו הוא דגל בהעמדת המקרא ולימודו בדרך הפשט, על בסיס החקירה והבירור הלשוני והדקדוקי בשיטת פרשני המקרא הספרדים הקלסיים, במרכז העיון, הלימוד והחינוך. הוא אף סבר שדרך לימוד זו והעיסוק המתמיד בתורה ובמצוות היא שמביאה את האדם להשתלמות רוחנית ודתית והיא הגורם לקיומו של עם ישראל בגלות.²⁹ בהקדמתו ל'מעשה אפד' שידל את תלמידיו 'שלא יתייאשו מן המקרא' כדרך בני

26 ראו: Colette Sirat and Marc Geffroy, 'The Modena Manuscript and the Teaching of Philosophy in Fourteenth and Fifteenth Century Spain', *Study and Knowledge in Jewish Thought*, ed. Howard Kreisel, Beer Sheva 2006, pp. 185–202; יואל מרציאנו, 'חכמים בספרד במאה החמש-עשרה: חינוכם, לימודים, יצירתם, מעמדם ודמותם', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ע, עמ' 173–184.

27 ראו: יוסף הקר, 'לדמותם הרוחנית של יהודי ספרד בסוף המאה החמש-עשרה', ספונות, סדרה חדשה, ספר שני (זי), 1983, עמ' 52–56.

28 על חיבוריו ורשימת כתביו ועל כתיבי היד של יצירותיו המרובות ראו אצל קוודרי (לעיל, הערה 9), עמ' 339–353. לעומת זאת בפירושו לספר 'מורה נבוכים', שאותו כתב בצעירותו ולפני המרתו, פירש את לשון הרמב"ם בפתחה למורה נבוכים: 'כשכין כל חכם גדול אלהי רבני בעל האמת', כדלקמן: 'תיאר אותו בכל התארים הראויים שיהיה. חכם גדול מפילוסופיא ורבני מחכמת התלמוד ואלהי מחכמת האלהות. והוא בעל אמת – כלומר כשמלמד איוה ענין לא ירצה ללמד כפי הרבנות שהוא התלמוד או כפי הפילוסופיא אלא ילמד כפי האמת שהוא הממוצע משניהם'.

29 מעשה אפד (לעיל, הערה 23), עמ' 4–18.

דורם, וידחו את לימודי 'החכמות הלמודיות וההגיוניות' (מתמטיקה ולוגיקה), את לימודי הרפואה ואת לימודי המטפיזיקה לשלב מאוחר יותר של חייהם.³⁰ אולם לא כך התנהל הוא עצמו בשנות בחרותו והתבגרותו ואף בעשור האחרון של המאה הארבע עשרה, כפי שהעיד על עצמו בספר 'מעשה אפד' וכפי שעולה מחיבוריו איגרת 'אל תהי כאבותיך' וספר 'כלימת הגויים'. אדרבה, בדבריו התקיפים והמרים נגד דרכה של הנצרות ונגד החלטתו של בוניט בונג'וראן להחזיק במומרותו כתב בסרקס:

אל תהי כאבותיך אשר העמיקו בסיפורו של מעשה בראשית להגיד בו תעלומות בדבר חכמות ובאופן שיסכים עם הפילוסופיה... קח העניין כולו כפשוטו... אל תהי כאבותיך אשר הביאם הכרח יסודות השכל להודות בהתחלות העיוניות, הטבעיות, האלוהיות, ההגיוניות והלימודיות, ומהנה למיניהם הולידו תולדות ועל יסודותם בהררי השכל בנו מגדלים לתלפיות... נתנו חלק גדול לשמונה ספריו [האורגנון לאריסטו]... דיברו דברים וגילו סודות... ואתה לא כן, חלילה לך...³¹

ברור אפוא שהוא ראה בפילוסופיה ובמדעים לא רק אמצעי נכון להתגוננות מפני הנצרות, אלא כלי מרכזי ונכון להכרת היהדות וערכיה ולהבנתם. על מרכזיותם של תחומים אלה בחייו מעידה גם העובדה שחיבר פירוש לספר 'מורה נבוכים' המנגיש את הספר ללומדים יותר משמחדש בו חידושים, והוא אכן הפך להיות פירוש סטנדרטי לספר. בפרק זה של חייו עד 1391, וגם לאחר מכן עד שנסוג קמעה מהעמדה זו של הפילוסופיה והמדעים במוקד החינוך ב-1403, הוא הקדיש את עצמו ללימוד ולכתיבת חיבורים ברוח זו ובתחומים אלה. ואולם בכל הנוגע ללימוד התלמוד היה נחרץ מאוד וביקורתי ביותר:³²

ואמנם התלמוד לפי שהקפה עליו בלתי אפשרית כי אם לשרידים אשר השם קורא, אשר מציאותם רחוק בזמן הזה, יספיק ממנו שמירת כללים מה ולמוד דרכי המשא והמתן בקושיות והתירוצין. וזה אמנם אי אפשר שיושג אם לא בלמוד עם תלמידי החכמים בשיבות הרבנים כפי הנמצא בכל דור... והוא נקרא שמוש תלמידי חכמים... לפי שהוא ענין יקנה השכל החדוד והפולל בהוצאת המשפטים הנעלמים מהכללים השמורים.

נמצא שב-1403 כתב מפורשות והמליץ לתלמידיו להסתפק בלימוד עקרונות השיטה,

30 שם, עמ' 17.

31 ראו: תלמי (לעיל, הערה 16), עמ' 75-76. וראו: מעשה אפד (לעיל, הערה 23), עמ' 25: '... שאני נאה דורש ואיני נאה מקיים לפי שכבר נטיתי בעיון ספרי הפילוסופים ביותר מהראוי... והמעטתי עסקי בתורה... כי טעיתי בזה מדרך השכל ולא שמעתי לקול מורי ולמלמדי לא הטיתי אזני...!'

32 מעשה אפד (לעיל, הערה 23), עמ' 18.

צורת הלימוד ודרך הסקת המסקנות וסבר שאין טעם להתמסר ללימוד התלמוד עצמו. לימוד אינטנסיבי רב-שנים של התלמוד לשם שליטה בספרות התלמודית ובקיאיות בה וכדבר ערכי – שקיעה בתורת חיים – לא נראו בעיניו מתאימים לזמנו, לכל היותר התאימו ליחידים ולא לכלל ציבור הלומדים והמשכילים, ובמשתמע גם לא היו נחוצים.³³ ה'תחליף' לכך הוא העמדת המקרא במרכז של היהדות וערכיה, הן כחומר לימוד, הן כערך דתי. פרפייט דוראן היה בן למשפחה יודעת ספר שהיו לה כתבי יד בבית. ודאי אין זה מקרה שהמידע שהגיע אלינו על שני כתבי היד שמכר אביו מגלה שהם היו כתבי יד של המקרא ושל 'ספר השרשים' של ר' דוד קמחי. מותר אפוא להניח שאת ראשית זיקתו שלו למקרא ולחקר הלשון העברית וללימודה ספג במשפחתו, עוד טרם עוצבה אישיותו והתגבשו השקפותיו.

מה ידוע על פרפייט דוראן ועל קורותיו בשנים 1375–1391? עיקר המידע שיש בידינו עליו ועל חייו בשנים אלה מתקבל מתעודות נוטריוניות שפרסם אָמרי.³⁴ הוא נזכר בעשרים ואחד מסמכים בשנים אלה, ומתוכם מתברר שעסק בהלוואה ברבית לנוצרים (וגם ליהודי אחד) והיה איש אמיד. ברור שמידע זה אינו משקף אלא חלק מפעילותו הכלכלית. בשנת 1381 היה consiliarius, כלומר חבר בגוף המנהיג של קהילת פרפיניאן, ובמסמך משנת 1387 הוא קרוי הרופא. מכאן שבאותה שנה או בשנים הסמוכות לה השלים את לימודי הרפואה שלו. בתעודות משנים אלו מפרפיניאן, וכן גם מכל כתביו, לא נודע אם היו לו ילדים אף כי נשא אישה. סביר להניח שבשנים אלו כתב חלק מכתביו העיוניים

33 גישתו מתאימה לגישת הוגי דעות מתפלספים בספרד ובפרובנס והיא מנוסחת בלשון מתונה. ראו למשל דבריו החריפים של יהודה ב"ר שמואל אבן עבאס בספר 'אייר נתיב' (שמחה אסף, מקורות לתולדות החנוך בישראל, בעריכת שמואל גליק, ב, ניו יורק וירושלים תשס"א, עמ' 65–66): 'אח... כ' יחל ללמוד בספרי הדקדוק... או יחל ללמוד בתלמוד ויחל בסדר מועד... אחר בסדר נשים... ואם ירצה להסתפק בסדר מועד וסדר נשים וסדר נזיקין... ויתרפה מללמוד הנשאר – יעשה. וישם השתדלותו לעיין בפירושי רבינו שלמה [רש"י]... להבין מעצמו ההלכה בפירוש ההוא, ולא ישתדל לעיין בחדושינ ובתוספות וזולתם... כי כולם מבלי זמן האדם הן בהבל ורעות רוח, אין תועלת בו אל תכלית המכוון מהתלמוד – פירוש המצות ופסקי המשפטים והדינים וההוראות...' (ההדגשה שלי).

על ביקורתו של פרפייט דוראן נגד החכמים התלמודיים ולימוד התלמוד, ראו: Eleazar Gutwirth, 'Conversions to Christianity Amongst Fifteenth-Century Spanish Jews: An Alternative Explanation', *Shlomo Simonsohn Jubilee Volume*, ed. D. Carpi et al., Tel Aviv 1993, pp. 107, 113; idem, 'Religion and Social Criticism in Late Medieval Rousillon: An Aspect of Profayt Duran's Activities', *Michael*, XII (1991), pp. 152–155.

34 ראו: אָמרי (לעיל, הערה 12), עמ' 328–337; Richard W. Emery, 'Jewish Physicians in Medieval Perpignan', *Michael*, XII (1991), pp. 129, 133. על נישואיו ראו: קוודוי (לעיל, הערה 9), עמ' 31 והערה 85.

והמדעיים הלא מתוארכים, אולם אין ראיות לכך אף באחד מאלו. אדוארד פליי ייחס לתקופה זו של חיי פרפייט את חיבורם של מספר רב של חיבורים קצרים, שחלקם נכתבו כתשובה לשאלות שהופנו אליו ממספר אישים.³⁵ אולם אף שהדבר אפשרי, אין הוא ניתן להוכחה, שכן בחיבורים אלה אין כל עדות פנימית מצד תוכנם, או חיצונית מצד האישים המעורבים בהם, וכן מתאריך כתיבתם (או העתקתם) על זמן חיבורם או כתיבתם. גם חוקרים אחרים ביקשו לקבוע מועד לחיבור זה או אחר, אולם לא הביאו ראיות לקביעתם.³⁶ אף על פי כן יש סבירות גבוהה לכך שלפחות חלק מחיבוריו הפרשניים והמדעיים נכתבו בפרק זמן זה של חייו, כאשר דעותיו נסמכו על השכלתו ההגותית-פילוסופית. הם אכן משקפים בסגנונם, באופיים ובתוכנם את תמונת העולם הזאת. כל זה, בטרם גיבש את גישתו הביבליו-צנטרית בראשית המאה החמש עשרה.³⁷

בתאריך לא ידוע, אחרי 3 בפברואר 1391 ולפני 1 במאי 1392, או לכל המאוחר לפני 8 בינואר 1393, המיר פרפייט דוראן את דתו.³⁸ נסיבות ההמרה אינן ידועות, מה גם שבמעשי האלימות נגד היהודים ב-1391 רק אישים בודדים בפרפייאן המירו את דתם. אולם אין להטיל ספק בהמרתו, כדרך שעשו מספר חוקרים, עקב העובדה שבשנים הסמוכות שלאחריה חיבר כתבי פולמוס חריפים נגד הנצרות והממירים את דתם אליה. הוא התייחס באופן גלוי להמרתו כבר בהספד שהספיד ודרש על מותו של דון אברהם יצחק הלוי מגירונה בחשוון קנ"ד (חורף 1393) וזו לשונו:

את זה ראיתי אחי לסדרו לכבוד מעלת החכם המשורר הנכבד אביך ז"ל בחשאי ובצנעה כי

35 פליי (לעיל, הערה 11), עמ' 210–211. הוא כלל בהם את הטקסטים שנכתבו להנגיד מאישטור מאיר קרשקש' (ונדפסו כנספחים לספר 'מעשה אפד', ווין תרכ"ה, עמ' 179–185), את ביאוריו לכמה מקראות (שם, עמ' 198–209), את ביאוריו לכמה פירושים של ר' אברהם אבן עזרא לפסוקים בודדים מפסוקי התורה, לשניים משיריו ולפסקה מ'ספר השם' ואת איגרת התשובה ששלח לשלתיאל גרסיאן על חיבור הכוכבים בקו התיכון (מצויה במספר כתבי יד). מאיר קרשקש נזכר גם באיגרת זו כמי שבידו יש חיבור על הקדראן, והוא קורא לו: 'המעולה הנבון אנמאיר קרשקש' – ראו למשל כ"י פריז Heb. 1048 [סרט 659.31 במכון לתצלומי כה"י העבריים שבספרייה הלאומית], דף 121ב.

36 ראו למשל תאריך האיגרת לשאלתיאל גרסיאן לשנת 1483 אצל: Jose Mª Millás-Vallcrosa, 'Aspectos filosoficos de la polemica judaica en tiempos de Hasday Crescas', Harry Austryn Wolfson Jubilee Volume, 2, Jerusalem 1965, p. 565; ובעקבותיו דל ואיה (לעיל, הערה 15), עמ' 144.

37 חיבורים שבהם מזוהה פרפייט דוראן כאפודי (כגון מאמרו על עצת אחיתופל, ספר 'מעשה אפד' הנ"ל, עמ' 206–209, אם החתימה היא מעשה ידיו ולא תוספת של מעתיק), כינוי שנטל רק אחרי 1391, ככל הנראה לא היו מתקופה זו (בניגוד לדעתו של פליי).

38 אמרי (לעיל, הערה 12), עמ' 336. התאריך בעקבות אמרי הסבור (שם, עמ' 331–332) שכבר ב-1 במאי 1392 המיר את דתו והפך להיות אסטרולוג של המלך.

ה' אלהי הדימני להשקני מי ראש לשכרה ולשבעה. המים הזדונים שטפוני נחלה עבר[ה]
על ראשי זאת הרשעה.³⁹

ובדברי הסיום כתב: '...המדבר במסתרים תבכה נפשו הקשורה בנפשך הלא לא לאמונתו,
זר מעשהו נכריה עבודתו'.⁴⁰

רמזים גלויים אלה להמרה, הלשון המסתייגת בבירור מן המעשה וההדגשה החוזרת על
כך שאינו יכול לדבר דברים אלא בחשאי ובמסתרים – מדברים בעד עצמם. יתר על כן, גם
בגוף ההספד כתב: 'אפוד מכפר על ע"ז (=עבודה זרה)... האפוד אשר הוא לה' כפרה עליה'
(עמ' 194), וחתם את ההספד ב'אחיך הלוי שנתקלקל שירו, זה שמו לעולם וזה זכרו אפד'
(עמ' 197). מכאן ואילך יכנה עצמו בשם אפד או אפדי (אני פרפייט דוראן, או: אן פרפייט
דוראן) גם בספרו 'חשב האפד' שנתחבר בשנת קנ"ה,⁴¹ בעיונו על אחיתופל וחושי הארכי⁴²
ובספרו 'מעשה אפד'.

בנוסף לכך, מלאחר 1391 הוא נזכר בתעודות נוטריוניות מפרפנייאן כ־Honoratus
de Bonafide ולא בשמו העברי. ואם יטען הטוען שאין מכאן ראיה שכן מדובר באיש אחר
בעל אותו שם ולא בו,⁴³ הרי שבתעודה מ־14 בינואר 1393 נזכרת זהותו החדשה ומצוין
בה גם שמו הקודם: magister Honorat Bonafidey phisicus olim vocatus Perfeyt
Duran judeus.⁴⁴ ככל הנראה אותו Honorato de Bonafé מופיע בתעודה מ־1 במאי 1392

39 מעשה אפד (לעיל, הערה 23), עמ' 197.

40 שם.

41 שם, חלק לוועזי, עמ' 43: 'מיום אשר שפך יי' על גלות ירושלם אשר בספרד כמים עברתו זה שמי לעולם
באפד תמורתו, על כן קראתיו חשב האפד' (הציטוט על פי הרשקוביץ [לעיל, הערה 23], עמ' תקעה).
נטייתו לשאול סמלי כהונה ולשתול אותם בהקשר של הגדרות אישים ניכרת כבר בביאורו לספר
'מורה נבוכים' לרמב"ם, שם כתב על לשון הרמב"ם בפתיחת הספר: 'כוונת המאמר הזה להעיר... והוא
שלם בדתו ובמדותיו ועיין בחכמת הפילוסופים וידע עניניהם', כדלקמן: ר'ל [רוצה לומר] כונתי בזה
המאמר להעיר, איש שיש לו שבעה תנאים רמז לד' בגדי כהונה' (ההדגשה שלי).

42 שם, עמ' 209.

43 זו דעתו של פלוי (לעיל, הערה 11), עמ' 206 והערה 7. יש לומר שקשה מאוד להניח שהיה עוד אדם
בפרפנייאן, באותן שנים, שקראו לו פרפייט דוראן, שאף הוא המיר ואשר לאחר המרתו נקרא גם הוא
הונוראטוס די בונה פידה (וגם הוא היה רופא), כל זאת בגלל הקושי לקבל את העובדה שפרפייט דוראן
כתב כתבים נגד הנצרות לאחר המרתו.

44 אמרי (לעיל, הערה 12), עמ' 336. ייתכן שאיש בשם פרפייט דוראן שהיה מעורב במהומות שאירעו
בבית הכנסת בפרפנייאן עם ארבעה אנשים נוספים וראשי הקהילה ביקשו להחרימם הוא פרפייט דוראן
שלנו. הם נקנסו ומעשיהם נמחלו על ידי השלטונות ב־19 במארס 1380. ראו: ריירה (לעיל, הערה
4), תעודה 209, עמ' 399–400. מידע נוסף עליו מפרפנייאן מלפני המרתו מצוי בגניזה הקטלאנית
ולא נתפרסם עדיין. ראו: Meritxell Blasco Orellana, 'La Genizah Catalana: Relaciones entre

כאסטרוולוג של המלך לאחר מותו של Crescas de Viviers, האסטרוולוג היהודי של המלך שנהרג באירועי 1391.⁴⁵

למרות כל אלה הקושי בעינו עומד – כיצד אדם שהמיר דתו באונס, הממשיך לחיות במקומו ואינו נמלט למקום אחר כדי לחזור בהיחבא ליהדותו, יכול לכתוב חיבורי פולמוס אנטי נוצריים לאחר המרתו כאשר עיני הכנסייה פקוחות למעשיו והוא ידוע ומוכר לשלטונות? והלא הוא חיבר את שני חיבורי הפולמוס שלו – את איגרת 'אל תהי כאבותיך' בין 1393 ל-1395 ואת 'כלימת הגויים' בשנים 1396–1398.⁴⁶ בגלל מצב לא סביר זה התלבטו החוקרים בשאלה האם אמנם המיר פרפייט דוראן את דתו או שמא לא? ואם כן, האם חזר ליהדותו? ואם חזר – באילו נסיבות חזר?

יצחק בער סבר ש'מן הנמנע שאיש הדבק בדתו כמוהו והמיטיב להילחם לה בתוקף ועוז, סגד, סמוך לאותו זמן לאל זר. וכן אין הדעת נותנת, שהכנסייה הנוצרית הייתה מניחה לו – אילו היה מן האנוסים – להמשיך ולחיות כיהודי ולפרסם, במשך כ"ה שנה, ספרי פולמוס נגד הנצרות'.⁴⁷ הוא אף הרחיק לכת וקבע שבויכוח טורטוסה ב-1413 'גם בעל הפולמוס הגדול, פרופיט דוראן האפודי היה נוכח בשעת הויכוח, אם כי לא נודע תפקידו הרשמי ומהיכן נשלח'.⁴⁸

algunos documentos hebraicos de Barcelona, Gerona y Perpiñán', *Hispania Judaica Bulletin*, 10 (2014), p. 278

Amada López de Meneses, 'Crescas de Viviers, astrologo de Juan I el Cazador', *Sefarad*, 45 XIV (1954), p. 103

ראו את תארוך כתיבתם של חיבורים אלה אצל: נתניהו (לעיל, הערה 10), עמ' 221–226; תלמג' (לעיל, הערה 16), עמ' יג–יד; דל ואיה (לעיל, הערה 15), עמ' 149–150; פליז (לעיל, הערה 11), עמ' 211, 213; קוודרי (לעיל, הערה 9), עמ' 11, 53–60, 343–346.

בער (לעיל, הערה 2), עמ' 315. כשנכתבו דבריו (1959) עדיין לא יצא לאור מאמרו של אמרי (1968) ובו התעודות על המרתו של פרפייט דוראן. ואולם גם בתרגום האנגלי של ספרו *A History of the Jews in Christian Spain*, II, Philadelphia 1971) לא הוכנס שינוי ולא הוזכרו אמרי והתעודות בהערות. גם את דברי דוראן עצמו על המרתו פטר בער, שם, כדלקמן: 'אין בידינו לפענח את הסתום בדברים אלה. כלום בא האפודי לקבול על מר גורלו של הדור בכלל, דור של אונס ושמד? או שמא העיקן על נפשו חטאות נעורים...'

כאן המקום גם להעיר שדבריו כנגד הנצרות לא נאמרו במשך עשרים וחמש שנה אלא במשך כשלוש עד חמש שנים בלבד, ואינם מצויים בחיבורים שנתחברו לאחר מכן.

שם, עמ' 326. לדברים אלו אין כל בסיס במקורות, לא בתעודות ולא בפרוטוקולים של הוויכוח. אדרבה, שלמה בונפד, קרוב משפחתו, קורא לו בעקבות ויכוח אחר ש'עברו ימים לא ראיתי', שיפיע וישמיע קולו בנושא הוויכוח, ובתוך דבריו יש רמז לכך שהמיר:

מאור הדור זור ענן סביביו // וראש בין הזמן נשא רדידיו
תמים דעים ודעו לא ידעו // לבד לבו, ולא נגלה לעובדיו

הוצעו פתונות מספר לאפשרות הלא סבירה שאדם שנאנס והמיר את דתו והמוכר לרבים ולשלטונות כתב כתבי פולמוס חריפים נגד הנצרות בלי שייפגע מכך, ואף התהלך במסדרונות השלטון. כאמור, אדוארד פליו סבר שלפנינו שני אנשים בעלי אותו שם, האחד הוא פרפייט דוראן האפודי (המדקדק ובעל הוויכוחים), והאחר הוא פרפייט דוראן המלווה ברבית, הרופא והאסטרולוג של המלך.⁴⁹ קרלוס דל ואיה משער שהוא אכן המיר בכפייה, אך בעזרתו של ר' חסדאי קרשקש (אין לכך שום ראיות) עזב את קטלוניה ועבר לארגון, קרא עצמו בשם חדש – אפודי, וחזר ליהדותו. גם לדעתו פרפייט דוראן הנזכר בתעודות של אָמרי בפרפייטאן אחרי 1391 הוא אנוס אחר, בעל אותו שם.⁵⁰ אפרים תלמג' סבר, כחוקרים אחרים, שפרפייט המיר וחזר ליהדות בלי להתייחס לשאלה היכן חי, כתב ופעל כיהודי לאחר המרתו.⁵¹ אף נורמן רות סבור שפרפייט דוראן המיר את דתו, עזב את פרפייטאן וחזר ליהדותו, בלי להתמודד עם התייעוד אצל אָמרי על נוכחותו של פרפייט דוראן בפרפייטאן לאחר המרתו.⁵² אלעזר גוטוירט סבר שהוא המיר את דתו אך נשאר יהודי ברוחו, ולא התייחס לקושי העולה מכך שאנוס ידוע המוכר לשלטונות כתב דברי פולמוס קשים נגד הנצרות ואלה לא פגעו בו, וממילא לא נקט עמדה בסוגיה הנדונה כאן.⁵³ מאוד נטשה קוזודוי בחנה בפירוט ובהרחבה את תולדות חייו של האפודי, את המידע עליו, את כתביו ואת הדעות השונות, תוך שיקול הנימוקים בעד ונגד האפשרות שמדובר באישיות אחת. לבסוף קבעה כי בהיעדר ראיות המוכיחות את ההפך עלינו להסתפק בהנחה

- ועל לזכור ספרייט סוד אמוני // ואם לא נועדו עם מעבדי
רפאים עוררו מלי, ומה טוב // לאיש יאמין אשר יכתוב בידיו
(ראו: קאמינקא [לעיל, הערה 11], עמ' 38). וראו אצל בער (לעיל, הערה 2), עמ' 350. בעקבות
בער הלכו גם חיים ביינארט ויום טוב עסיס אשר קבעו שפרפייט דוראן השתתף בוויכוח טורטוסה.
ראו: Haim Beinart, *Los judíos en España*, Madrid 1992, p. 178; יום טוב עסיס, 'היהודים
במלכות ארגוניה ובאזורי חסותה', מורשת ספרד, בעריכת חיים ביינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 79.
49 פליו (לעיל, הערה 11), עמ' 206–209, וראו לעיל הערה 43. לדעתו יש להמתין לבידור החידה
בעזרת גילויי מקורות נוספים עד שנדע דברים ברורים יותר, וראו להלן. סתירה לניסיונו של פליו
יש בכך שפרפייט דוראן עצמו מתייחס להמרתו בכתבים שכתב אחרי 1392 (ראו לעיל). גם עיסוקו
באסטרולוגיה ובבלוח בתשובתו לשאלת אל גרסיאן חן ובספר 'חשב האפד' (1395), רומזים להתעניינותו
ולעיסוקו האפשרי באסטרולוגיה.
50 דל ואיה (לעיל, הערה 15), עמ' 144–146.
51 תלמג' (לעיל, הערה 16), עמ' יא-טו.
52 Norman Roth, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews From Spain*, Madison
WI-London 1995, pp. 36–37, 59, 62, 192–193; idem, *Dictionary of Iberian Jewish and*
Converso Authors, Madrid and Salamanca 2007, pp. 427–431. רות (שם), עמ' 427 רמז
לשהותו במיורקה בלא הבאת ראיה לכך.
53 גוטוירט, דת וביקורת (לעיל, הערה 33), עמ' 143.

כי מדובר באישיות אחת.⁵⁴ לאחרונה השתכנעה ממקורות נוספים שמדובר באישיות אחת שעברה ממקום למקום והלכה לעולמה בוולנסיה ב-1433.⁵⁵

בטרם נציע פתרון לסוגיה זו על פי מקורות שנתגלו מאו, נבחן את הידוע לנו על מקום הימצאו ועל מעשיו של הונוראטוס די בונה פידה-פרפייט דוראן אחרי ההמרה שהתרחשה, כאמור, בין פברואר 1391 למאי 1392. מן הרישומים הנוטריוניים שפורסמו בידי אמרי עולה, שבחודשים ינואר-מארס 1393 שהה בפרפיניאן, אולם התעודה הבאה שבה נזכר בפרפיניאן היא מ-6 במאי 1401. היכן שהה בפרק הזמן הארוך הזה?

ב-2 בנובמבר 1401 מינה לעצמו סוכן (proctor) בפרפיניאן, ויש תיעוד להימצאותו שם באוגוסט 1402 וביוני 1403. אולם מן התיעוד על פעילותו של הסוכן ב-1404 וב-1409 משתמע שהונוראטוס לא שהה במקום.⁵⁶

להיעדרותו מפרפיניאן בשנים אלה הסמוכות להמרות והפוריות בפעילותו הספרותית משמעות רבה. כאמור, את ההספד על דון אברהם יצחק הלוי מגירונה כתב בחודש חשוון קנ"ד (אוקטובר 1393) – כחצי שנה אחרי התיעוד האחרון להימצאותו בפרפיניאן. לדבריו, נאלץ לכתוב את ההספד 'בחשאי ובצנעה' – ודאי בגלל המרתו והסכנה שבהופעתו הפומבית כיהודי. הוא ציין כי ידוע לו שאביו של יוסף לא נספד כיאות בגירונה, וכי 'לא שמו על לב להשתדל בהספדו ולא איעסקו ביה רבנן כדבעי'.⁵⁷ הדעת נותנת שהיה מודע לכך מפני ששהה בגירונה או בסביבתה הקרובה ולא בפרפיניאן או במחוזות רחוקים עוד יותר. גם את כתבי הפולמוס שלו נגד הנצרות הוא כתב בשנים אלו שבהן כנראה לא שהה בפרפיניאן. את איגרת 'אל תהי כאבותיך' בין 1393 ל-1395, ואת 'כלימת הגויים' בין 1396 ל-1398.⁵⁸ אלו גם השנים שבהן קרא לעצמו 'אפד', 'אפדי' וכך חתם על חיבוריו.⁵⁹ תשובה חלקית לשאלה היכן שהה בשנים 1393–1401 עולה מתעודה נוטריונית מ-8 באוקטובר 1398, מן העיר פיזה שבאיטליה. היא נמצאה והוזכרה בידי מיקלה לוצאטי, שסיכם את עניינה הכללי לצרכיו. הוא לא פרסם אותה וגם לא זיהה את האיש הנזכר בה,

54 קוודוי (לעיל, הערה 9), עמ' 40–83, וזו לשונה: 'In the absence of any evidence on the contrary we must be content with a presumption of identity' (עמ' 83); [אבל בספרה (לעיל, הערה 9), עמ' 21–36 היא נוקטת לשון החלטית ורואה בו מומר שלא חזר ליהדות].

55 בדוא"ל מ-1.2014.27. [וראו עתה בספרה (לעיל, הערה 9), עמ' 28 והערה 77 בעמ' 227].

56 ראו אצל: אמרי (לעיל, הערה 12), עמ' 333–334, 336–337.

57 ראו לעיל, הערה 39.

58 ראו: נתניהו (לעיל, הערה 10), עמ' 221–226; תלמג' (לעיל, הערה 16), עמ' יד; לעיל הערה 46.

59 לראשונה בגוף ההספד ובחתימתו, וכן גם רמז בשיר הסיום של 'כלימת הגויים': 'אני חרבות צרים / כנגד הסותרים. יצוה אל חסדו / לחדש את חלדו, ואפד בו מדו / לכהן בארים' (שם, עמ' 67).

שהוא פרפייט דוראן האפודי.⁶⁰ ממילא, תעודה זו לא נודעה כלל לחוקרי יהדות קטלוניה וארגון, ולחוקרי תולדותיו של פרפייט דוראן. בתעודה נכתב ש: Magister Honoratus dextro (הונוראטוס בונה פיידה הרופא מפרפיניאן שבקטלוניה, עיוור בעינו הימנית) מאשר קבלת כספים מקטטו דאטילו ובנו מוסטו שמוצאם מרומא, תמורת מכירת ספרים עבריים. ספרים אלה מכר להם שלוש וחצי שנים קודם לכן – sub no[mi]ne Ysac – Barbimose Allevi de Perpignano (תחת השם [כלומר, בזהות של] יצחק ברבי משה הלוי מפרפיניאן). הספרים הועברו לקונים מרומא באמצעות סוחר נוצרי מפירנצה שלפנים גר בפיוזה.⁶¹

דומני שלגילוייה של תעודה זו חשיבות מכרעת הן לחידת זהותו ותולדותיו של פרפייט דוראן והן להבנת אישיותו ופועלו לאחר המרתו. אם היו לחוקרים ספקות בשאלה אם היו שני אנשים בשם פרפייט דוראן בפרפיניאן, האחד רופא ומלווה ברבית שהמיר את דתו ונקרא הונוראטוס די בונה פיידה, והאחר פרפייט דוראן האפדי, מחבר החיבורים האנטי נוצריים, שלא המיר את דתו, או לחלופין המיר וחזר ליהדותו סמוך לאחר המרתו, בא המקור הזה והסיר את כל הספקות.

א. הונוראטוס די בונה פיידה הרופא הוא הוא ר' יצחק ב"ר משה הלוי, פרפייט דוראן האפדי מפרפיניאן, והוא גם בעל הכתבים האנטי נוצריים. הוא המיר את דתו, וגם בהיותו בפיוזה ב-1398 הציג עצמו כנוצרי, אף אם ייתכן שבלבו לא היה שלם עם המרתו. שלושה עדים, שני נוצרים ויהודי אחד, אימתו את זהותו.

ב. הונוראטוס-פרפייט דוראן היה בפיוזה באוקטובר 1398. לא נתברר לי אם גם שלוש שנים וחצי קודם לכן, כשמכר את הספרים העבריים שלו ב-1395 באמצעות הסוחר מפיוזה, שהעבירם לקונים היהודים, היה בפיוזה או במקום אחר באיטליה. אולם עובדת שהותו בפיוזה תורמת גם להבנת קורותיו בעשור האחרון למאה הארבע עשרה ולאחר מכן ולתולדות חיבור ספריו. הלא את כתביו הבוטים נגד הנצרות ונגד המומרים כתב

Michele Luzzati, 'Caratteri dell'insediamento ebraico medievale', *Gli Ebrei di Pisa* 60 (secoli IX-XX): *Atti del convegno internazionale, Pisa 3–4 Ottobre 1994* (idem ed.), Pisa 1998, p. 5, no. 12

הם מן המסמך המצוי בארכיון בפירנצה: 'datorum ab Andrea Falconis de Florencia mercatore olim habitante Pisis' 61 Archivio di Stato di Firenze, Notarile Antecosimiano. תודתי נתונה למנהלת הארכיון ד"ר Carla Zarilli n. 18799, già S 367, 1397–1399, fol. 176v ולד"ר פרנצ'סקה קליין על הרשות להוציא לאור את התעודה, אשר תתפרסם במלואה במקום אחר. הנני מודה לד"ר שולמית פורסטנברג מפירנצה אשר טרחה רבות כדי להמציא לי את האישור ואת צילומה של התעודה.

בשנים 1393–1395, 1396–1398, ואין עדות לכך ששהה באותן שנים בפרפנייאן. עתה
 אנו יודעים שבסמוך לכך שהה מחוץ למלכות ארגון, בפיוזה ובסביבתה. לא תהא זו אפוא
 אפשרות רחוקה לשער שעזב את מלכות ארגון וכתב את החיבורים האלה ואת ספרו 'חשב
 האפד' (1395) מחוץ למלכות ארגון, וכנראה גם מחוץ לחצי האי האיברי. אם אכן כך היה,⁶²
 יש בכך להקהות את הקושי העולה מן העובדה שאיש המוכר לשלטונות במלכות ארגון
 והמקורב לשלטונות, אשר נאנס להמיר את דתו, כתב חיבורים נגד הדת השלטת שקיבל
 על עצמו. אם עזב את מלכות ארגון כמה שנים קודם לכן ולא הסגיר את זהותו כפרפנייט
 דוראן לסביבתו (כדרך שעשה בפיוזה באוקטובר 1398),⁶³ ואף עבר להשתמש בכינוי אפדי,
 ממילא צמצם את אימתו מן השלטונות, אימה שהייתה מוטלת עליו. ואולם לפי שעה אין
 זו אלא השערה ואפשרות בלבד, עד שיתברר לנו היכן שהה והיכן חי בשנים 1394–1398
 (עד ספטמבר), שנים ספורות אחרי המרתו, שנסיבותיה אף הן עלומות.
 ג. מה גרם לו לעזוב את איטליה⁶⁴ ולשוב לפרפנייאן, שם אנו מוצאים אותו, כאמור,
 במאי 1401 ובתאריכים נוספים ב־1402 וב־1403? עצם החזרה למלכות ארגון ולעירו
 פרפנייאן מעידה שהוא בחר שלא לשוב ליהדותו ולחיות כיהודי בגלוי באיטליה, כדרך
 שעשו מספר אנוסים שנמלטו לאיטליה, והשלים עם היותו נוצרי לפחות כלפי חוץ.
 הידיעה הבאה על אודותיו שהגיעה אלינו היא מטובֶלֶה שבנברה ב־1407. מסופר בה
 כי Honorat de Buena Fé שימש רופא המלך בהמלצתו של הרופא היהודי ואחד ממנהיגי
 יהודי נברה, יוסף אורה בואנה.⁶⁵ גם בפרק זה של חייו אין לנו מידע כי שהה בפרפנייאן
 מ־1404 ואילך. באפריל 1412 הוא חיווה דעתו (עם רופא אחר) על כשירותו המנטלית של

62 העובדה ששלושת החיבורים שנכתבו על ידו בשנים אלו נכתבו או הוקדשו עבור אנשים בקטלוגיה
 ובארגון, אינה מחזקת אפשרות זו, אף כי אינה סותרת אותה. 'איגרת אל תהי כאבותיך' נכתבה
 כתשובה לאן דוד בוניט בונגורן, 'כלימת הגויים' מוקדשת ו'מתכתבת' עם ר' חסדאי קרשקש, ולפי
 דברי האפודי נוצרה עקב פנייתו של זה אליו, ו'מעשה אפד' מוקדש ליצחק בן משה הלוי חסדאי.

63 מאלפת העובדה שהוא הציג את עצמו בפני הנוטריון בפיוזה כהונוראטוס די בונה פידה שלפנים היה
 יצחק ב"ר משה הלוי, אך הסתיר ממנו (ושמא גם משאר המעורבים בעסקה?) את השם שבו היה מוכר
 בציבור היהודי והנוצרי בפרפנייאן – פרפנייט דוראן האפודי. זה היה גם שמו הספרותי ובשם זה כתב
 את ספרי הוויכוח נגד הנוצרים.

64 שהייתו בפיוזה ב־1398 הייתה בתקופה קשה לעיר, שהייתה נתונה במלחמה עם פירנצה מאז 1397.
 בסופה נכנעה פיוזה לפירנצה בפברואר 1399. ראו: Ottavio Banti, *Jacopo D'Appiano: Economia, società e politica del comune di Pisa al suo tramonto (1392–1399)*, Pisa 1971

65 ראו: Béatrice Leroy, 'Le Grand Rabbin de Navarre Josef Orabuena 1390–1416', *Xudeus e conversos na historia: Actas do congresso internacional, Ribadavia 14–17 de outubro de 1991*, ed. Carlos Barros, Santiago de Compostela 1995, p. 159; Idem, *Le grand rabbin du roi de Navarre, Josef Orabuena, 1390–1416*, Biarritz 2006, p. 29. איני יודע על מה נסמכים

אחד הנציגים מוולנסיה שנתאספו לבחור את המלך (פרננדו הראשון) ב־Caspé שבארגון (עיר סמוכה לסרגוסה), והוא קרוי Mestre Honorat Bonafè de Perpinya⁶⁶. בשנת 1413 היגר ר' יוסף זארק, סופר ומלמד, מקטלוניה לאיטליה. הוא הגיע אליה לכל המאוחר ב־15 ביולי 1413, ולפיו הגיע (לכל המאוחר) לפני השבת שלפני ראש השנה קע"ד (26.8.1413).⁶⁷ עם הגיעו לאיטליה פנה לר' יחיאל מפיסה וציין ששמע 'תהלותיו מפי מורי האפ"ד'.

היכן ומתי פגש את פרפייט דוראן ושמע מפיו את שבחי ר' יחיאל? בהמשך דבריו כתב:

... בבאי עיר קצה גבולך, ותקח אזני שמך דבר מתהלתך בקצה הארץ, ובפרט מפי השר והטפסר חרש חכם⁶⁸ וכל רו לא אנס ליה, צרור מר מדע והשכל בכל חזון וחידיה... מורי ורבי האפ"ד נ"ר (=נטריה רחמנא), שהיה מספר יום ליום תמיד תהלותיך בפיו ומאריך בשבחיך... ואבא היום חסות בצלך...⁶⁹

דוד קויפמן, שפרסם את הטקסט, ורוב החוקרים שאחריו הסיקו מכאן שיוסף זארק שמע את הדברים מפי מורו האפדי בקטלוניה, ומן הסתם במקום מושבו בפרפיניאן. אולם, לדעתי, הביטוי 'עיר קצה גבולך' כמקום שבו לדבריו שמע את שבחי ר' יחיאל מפי מורו אינו מאפשר הבנה כזאת, מה גם שאין לנו עדות לכך שבאותן שנים ישב האפדי בפרפיניאן.

דבריה של לרוי על כך שפרפייט דוראן חזר ליהדותו ב־1403. ראו: Béatrice Leroy, *L'Espagne des Torquemada. Catholiques, Juifs et Convertis au XVIe siècle*, Paris 1995, p. 71

על פי: Antoni Cardoner i Planas, *Història de la Medicina a la corona d'Aragó (1162–1479)*, Barcelona 1973, pp. 104, 121, nos. 87–89; פליז (לעיל, הערה 11), עמ' 209.

ראו עליו ועל תולדותיו: יוסף הקר, 'בין ספרד לאיטליה במאה החמש-עשרה. ההתכתבות של בני משפחת זארק', היספניה יודאיקה, 10 (תשע"ד), עמ' לו–סד, ובפרט עמ' לו.

על פי ישעיה ג, ז: '... ונשוא פנים יועץ וחכם חרשים ונבון לחש'. ראו: בנימין מנשה לוי, אוצר הגאונים לחגיגה, חלק התשובות, ירושלים תרצ"א, עמ' 12; מ"מ כשר, תורה שלמה, א, ירושלים תרפ"ז, עמ' מג. הביטוי 'חכם חרשים' משמש במאה החמש עשרה כינוי רווח לחכם ומלומד משכמו ומעלה ולמנהיג ציבור. למשל האפודי בפירושו למורה נבוכים, הקדמת חלק ג (על דברי הרמב"ם: 'מי שחננו השם תבונה אסרה התורה ללמדו אלא פנים בפנים למי שיש לו המדות הנזכרות'): ר"ל [רוצה לומר] נבון לחש וחכם חרשים ושאר המדות שזכר הרב בפרק לד מראשון [מחלק א של מורה נבוכים]; ר' יצחק אברבנאל באגרתו לר' יחיאל מפיסה: '...פי' [רוש] חדש לספר איוב... חברו חכם חרשים היה במלכות אראגון...' (א' כרמולי, 'מכתב מהרב דון יצחק אברבנאל ולה' להנכבד יחיאל מפיסא ז"ל', אוצר נחמד, ב [תר"י], עמ' 69). כך כונה ר' יצחק אברבנאל עצמו בכמה מקומות (למשל בידי שאל הכהן, שאלות להחכם כה"ר שאול הכהן ולה"ה, ונציה של"ד, דף א, וכך קרא לר' יצחק נתן, בן המחצית הראשונה למאה החמש עשרה ('...ראיתי בדברי החכם יצחק נתן... והוא היה יועץ וחכם חרשים וראוי לסמוך עליו', ישועות משיחו, קעניגסברג תרכ"א, דף סה, א).

David Kaufmann, 'La famille de Yehiel de Pise', *REJ*, 26 (1893), pp. 97–100 69

כידוע הביטוי 'עיר קצה גבולה' מופיע בספר במדבר כ, טז וכל המפרשים והתרגומים מבינים אותו כ'עיר בקצה ארץ' או 'בעיר הגובלת בחבל הארץ שלך', 'על גבולך'. באופן דומה משתמשים בו גם אישים במאות החמש עשרה והשש עשרה.⁷⁰ כלומר מדובר בעיר המרוחקת מפיזה אך מצויה באותה מדינה, באותו חבל ארץ אבל במקום מרוחק. מכאן שגם בחודש יולי 1413 שהה פרפייט דוראן בעיר ששמה לא ננקב, במחוז של פיזה. אפשר גם שהיכרותו של פרפייט דוראן עם ר' יחיאל מפסיה, מקורה בשהייתו בפיזה כבר ב-1398. הימצאותו של פרפייט דוראן באיטליה ביולי 1413 היא רבת משמעות גם מצד אחר – הלוא בעצם אותם ימים התנהל בטורטוסה שבקטלוגניה הוויכוח המפורסם אשר החל בינואר 1413 ונמשך עד דצמבר 1414. לא די שפרפייט דוראן לא השתתף בו מסיבות מובנות אלא הוא אף בחר להתרחק ממקומו בעת פקודה והיה כנראה באיטליה.

לא מצאתי פרטים נוספים על חייו של פרפייט דוראן אחרי 1413, אולם מאוד קוודוי מצאה שכתב את צוואתו בוולנסיה ב-1427 ונפטר שם ב-1433.⁷¹ יש ידיעה מעניינת עליו מאיטליה, המוכיחה שהומניסט נוצרי בשם מרקו ליפומאנו ידע בשנת 1422 על המרתו, ולא מן הנמנע שאף פגש אותו באיטליה. הידיעה מצויה בהתכתבות בינו לבין קרשקש מאיר, איש שהיה ככל הנראה מחוגו של פרפייט דוראן.⁷²

70 למשל דברי ר' דוד ן' יחיא לר' ישעיה מסיני (יוסף הקר, 'קבוצת איגרות על גירוש היהודים מספרד ומסיציליה ועל גורל המגורשים', פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת-החדשה מוקדשים לפרופסור יעקב כץ..., בעריכת עמנואל אטקס ויוסף שלמון, ירושלים תש"ם, עמ' צו: '... והנה אני פה היום... בלארטה [Arta], עיר קצה תוגרמה'; ר' יצחק אברבנאל, הקדמת פירוש ספר יהושע, מהד' יהודה שביב, ירושלים תשס"ט, עמ' 3-4: 'ואבוא אל מלכות קאשטילי'א עיר קצה גבולה פה שיגור'ה דיל'ה אורדי'ן...'; ר' יוסף גרסון, בן פורת יוסף, כתב יד הספרייה הבריטית Or. 10726, סרט 8041 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד הספרייה הלאומית בירושלים, דף 106א: '... והדבר רחוק יקרא קצה ויקרא פאה, כי קצה ופאה רחוקי הגבול'; ר' ישראל נג'ארה, שירת ישראל, חלק: מימי ישראל, ונציה ש"ס, דף קסד, א: '... אנחנו צעירי הצאן אשר בדמשק... ויש לנו... בקצה עיר גבולינו בכפאר [!] ג'ובאר בית הכנסת מקודש...'; ר' יהודה אריה ממודינה, ספר חיי יהודה, מהד' דניאל קארפי, תל אביב תשמ"ה, עמ' 34: 'וכאשר הגיעה [דודתו] לגבול א"י מתה ונקברה שם בקצה הגבול'.

71 ראו לעיל, הערה 55. אשר לשהייתו האפשרית של פרפייט דוראן באיטליה ב-1413, כתבה: 'Zarko (sic!) reports being in a city on the border of Italy when he heard Duran praising Yehiel, strongly suggesting that Duran traveled or fled to Italy around that time' [קוודוי] לעיל, הערה 9, עמ' 68-69. אבל בספרה (לעיל, הערה 9), אינה מזכירה אפשרות כזאת [ראו שם, עמ' 27 והערה 70 בעמ' 226; עמ' 34 והערה 70 בעמ' 229] וככל הנראה חזרה בה מהשערה זו.

72 דברי מרקו ליפומאנו מובאים אצל Giulio Busi and Saverio Campanini, 'Marco Lippomano and Crescas Meir: A Humanistic Dispute in Hebrew', *Una manna buona per Mantova...* Studi in onore di Vittore Colorni..., ed. Mauro Perani, Firenze 2004, p. 185: 'הנה חבתי

ב. עזיבת מלכות ארגון אחרי 1391 ונדודיהם של משכילים יהודים

מן השחזור של חיי פרפייט דוראן ושל פעילותו לאחר 1391 עולה בבירור שהוא עזב את פרפיניאן ונדד ממקום למקום, ושב וחזר לפרקים לפרפיניאן לתקופות לא ארוכות. שהייתו וחיייו באזורים אחדים בחצי האי האיברי (נברה, ארגון, ולנסיה) וחוצה לו (צפון איטליה) היו ממושכים ונעשו לסירוגין. הרושם המתקבל הוא שלפחות בשני העשורים הראשונים לאחר המרתו (1391/2–1413) הוא נדד ממקום למקום. ייתכן שאף היה במקומות נוספים אלא שידעיות על כך טרם הגיעו לידינו.⁷³ ככל הנראה לא הצליח, או שלא היה מסוגל, לתקוע יתד במקום אחד, אם בגלל מצבו המיוחד כאנוס וחשוד ואם בגלל מצבו הנפשי. יציאתו לצפון איטליה דווקא אינה יוצאת דופן בשנים אלה, שכן יש בידינו ידיעות על הגירת יהודים מקטלוניה ומארגון לאזור זה אחרי 1391.⁷⁴ מידיעות אלו עולה

מאומה היהודים כל מי שנתחכם מהם ולא הוקשה עורפו הרע הוא יועתק אל דתו הקדושה. תראה למאי' [שטרן] פבלו... אשר היה מכונה דון שלמה הלוי, תראה למאי' [שטרן] אונרט שהוא ראש החכמים אשר היה מכונה מא' פרפייט... כלם הועתקו אל דעת האמת ולתשלוש נפשתיים'. על קרבתו של מלומד ונציאני זה לחוגו של פרפייט דוראן ראו: Daniel Stein Kokin, 'Isaac ha-Kohen's Letter to Marco Lippomano: Jewish-Christian Exchange and Arabic Learning in Renaissance Italy', *JQR*, 104, 2 (2014), pp. 192–233

על התופעה הרווחת של אנוסים ומומרים בתקופה זו העובדים את מקומם ומהגרים למקומות אחרים בתוך הממלכה או מחוצה לה, על חופש התנועה שלהם, האישורים שקיבלו למעבר ועל השינויים שחלו במדיניות השלטונות כלפי תנועתם של אנוסים, ראו למשל: חינוכוסה-מונטאלבו (לעיל, הערה 3), עמ' 14–18, 41–42. נספח התעודות (מעמ' 325 ואילך), תעודות מס' 115, 121, 122, 170–174, 177, 185, José Hinojosa Montalvo, 'Migraciones, viajes y desplazamientos', 217, 216, 221 ועוד; *Movimientos migratorios y expulsiones en la diáspora occidental*, Fermin Miranda Garcia (ed.), Pamplona 2000, pp. 149–163; Mark D. Meyerson, *A Jewish Renaissance in Fifteenth-Century Spain*, Princeton and Oxford 2004, pp. 36–37, 54, 79–83. וראו את הספרות לעיל, הערות 5, 7.

על חופש התנועה ועל הניידות של היהודים בין קסטיליה לארגון במאה הארבע עשרה, ראו: Máximo Diago Hernando, 'La movilidad de los judíos a ambos lados de la frontera entre las Coronas de Castilla y Aragón durante el siglo XIV', *Sefarad*, 63 (2003), pp. 237–282; Javier Castaño, 'The Peninsula as a Borderless Space: Towards a Mobility "Turn" in the Study of Fifteenth-Century Iberian Jewries', *Jews and Christians In Medieval Europe: The Historiographical Legacy of Bernhard Blumenkranz*, ed. Philippe Buc, Martha Keil, John Tolan, Turnhout 2016, pp. 315–332. על הדרכים, אמצעי התחבורה והביטחון בדרכים: Gonzalo Menéndez Pidal, 'Camino en la España Medieval', *Varia Medievalia*, 2, Madrid 2003, pp. 199–310

אני מתעתד לכתוב מחקר נפרד על הגירה זו. לפי שעה ראו: הקר (לעיל, הערה 67), עמ' לח, מג-מו, מז-מח; הנ"ל (לעיל, הערה 21), עמ' 473–481. על יוצאי קטלוניה וארגון בצפון איטליה בסוף המאה

שחלק מהם הגיעו לפיזה, רימיני, פרארה ושאר מקומות בעשור האחרון של המאה הארבע עשרה. מוצאם היה מברצלונה, גירונה, פרפיניאן, מונפלייה וולנסיה. מהם נאנסו או המירו את דתם שם וחזרו ליהדותם באיטליה ומהם נשארו ביהדותם והחליטו להגר בגלל אירועי 1391, תוצאותיהם, מצבם ומעמדם של היהודים והאנוסים לאחריהם.⁷⁵ הגירה זו נמשכה במאה החמש עשרה ואף גברה בעשור השני של המאה. כך למשל ברשימת היהודים הזרים שבאו ויצאו מבלוניה בשנים אלו נמצא, שבין דצמבר 1412 לאוקטובר 1413 נרשמו שמונה מקרים שבהם הגיעו יהודים ובני משפחותיהם שמוצאם מספרד לבלוניה.⁷⁶ כלומר, בתקופת שהייתו של פרפייט דוראן בפיזה ב-1413, תקופה שבה נרדפו היהודים במלכות ארגון בייזמת בנדיקטוס השלושה עשר ובהשפעתו והתנהגותם הוויכוח בטורטוסה שהביא להמרות דת רבות, הייתה בריחה של יהודים ואנוסים ממלכות ארגון לצפון איטליה. אפשר אפוא שגם פרפייט דוראן יצא לשם, לפחות עד עבור זעם. אולם דומני שאין לראות בנדודיו ובחוסר המנוחה שאפיין אותו בשנים אלו תופעה אישית בלבד. בתקופה זו, בין 1391 לאמצע המאה החמש עשרה, מצינו מספר אישים היוצאים מחצי האי האיברי הנודדים בארצות שונות מבלי שיתיישבו במקום אחד לאחר הגירתם. מהם היו אישים שנדדו בין ערי איטליה השונות ומהם ששאפו להגיע לארץ ישראל אך המשיכו לנדוד לאורך שנים ברחבי ארצות הים התיכון.

שם טוב בר' יעקב נ' פולייא, רופא ומלומד מטולדו, שלפי עדותו היה בסגובייה בשנת קמ"ה, יצא מספרד, ככל הנראה, אחרי קנ"א.⁷⁷ ידיעותינו עליו מבוססות על דבריו בכתבי היד הקבליים שהעתיק במהלך נדודיו. בשנת קס"ב היה בנגרופונטה, בתמוז קס"ג היה בסלוניקי, בכסלו קס"ה היה במודון (Methone), בניסן קע"ה היה בפליפופולי (Plovdiv) ובאלול קע"ה ובתשרי קע"ו, בהיותו בן שישים ושלוש, היה בתיביץ (Thebes). בכתביו נתן ביטוי למשבר של דורו וראה בשנת קנ"א את ראשית עידן הגזרות הקשות אשר פגעו ביהודים בארצות רבות. הוא מעיד: '...כי משנת ה'ק'ע' והנה יצאו מעדת הגולה חכמים

הארבע עשרה ובמאה החמש עשרה ראו למשל: Michele Luzzati, 'La Marcha hacia la Italia de las ciudades y de los príncipes', *Los Caminos del exilio. Actas de los segundos encuentros Judaicos de Tudela 7, 8 y 9 de Noviembre de 1995*, [Pamplona] 1996, pp. 159–179, esp. pp. 167–170; idem, 'Ebrei originari da Girona nell'Italia del tardo medioevo', *Temps i espais de la Girona Jueva*, Girona 2011, pp. 215–229

75 לוצאטי, איטליה (לעיל, הערה 74), עמ' 167–168; הנ"ל, גירונה (לעיל, הערה 74), עמ' 216–223.

76 Ermanno Loevinson, 'Notizie e dati statistici sugli ebrei entrati a Bologna nel secolo XV', *Annuario di Studi Ebraici*, [2] (1935–1937), pp. 144–154

77 אפרים גוטליב, 'בידורים בכתבי ר' יוסף ג'קטילה', תרביץ, לט, א (תש"ל), עמ' 78–81 (הנ"ל), מחקרים בספרות הקבלה, תל אביב תשל"ו, עמ' 118–121.

גדולים בישראל ודעתם להשמיד להכרית את יתר הפליטה'. אף שקיווה להגיע לארץ ישראל לא נודע מה עלה באחריתו ועד מתי נטלטל ממקום למקום ומארץ לארץ.⁷⁸ חכם אחר, ר' אהרן ב"ר גרשון אבן-אלרבי, היה אף הוא לדבריו 'מטולטל מדחי אל דחי', סבב ברחבי ארצות הים התיכון ולא התיישב במקום אחד, כמוהו אף ר' יצחק אבן אלאחדב שהתגלגל מחצי האי האיברי לצפון אפריקה ומשם לסיציליה.⁷⁹ גם ר' יוחנן טריוויש, שהיה מן החכמים הבולטים והמפורסמים במפנה המאה החמש עשרה, אשר גלה מצרפת בעקבות הגירוש של 1394 ועבר לגור בסבויה, לא השתקע בה. משם עבר ושהה לסירוגין בפדובה ובמספר מקומות בצפון איטליה ובסבויה. בסבויה גופה עבר ממקום למקום.⁸⁰ יוסף זארכ שהיה מלמד וסופר והיגר ב-1413 מקטלוניה לאזור פיזה, נדד ממקום למקום בערי מרכז איטליה וצפונה, ושהה רק שנים ספורות במקום אחד. אולם במקרה זה אפשר שהדבר נבע ממקצועו ומן ההכרח להתפרנס כמלמד, מורה פרטי וסופר בבתי עשירים.⁸¹ דוגמה בולטת ומעניינת לצורכי דיונו הוא מקרהו של בונפוש בונפיל אשטרוק מפרפיניאן, אף הוא רופא שהתנצר אך נמלט לצפון איטליה בעשור השני למאה החמש עשרה ולא חזר לאחר מכן לקטלוניה כפרפייט דוראן. מן הידוע לנו על תולדותיו הוא חזר ליהדותו יחד עם בנו, אשתו ובן אחר נשארו בפרפיניאן ואילו הוא עבר ממקום למקום באיטליה, לפחות פעמיים.⁸²

תגובה זו לאירועים ולמשברים שהופיעו בעקבות הפגיעות וההתנכלויות נגד היהודים ב-1391 ולאחריה והחמרת הלחצים והרדיפות בין 1410 ל-1415, ודאי לא היה דפוס התגובה היחיד של המשכילים והחכמים היהודים למצבם. היו רבים שנשארו במקומם וניסו להתמודד עם המציאות החדשה כמיטב יכולתם. היה גם מי שהגיב בהסתגרות בד' אמותיו, מתוך ייאוש מן המצב החדש. כך נהג ר' אברהם ב"ר חיים רמון שישב בקהילת ברבשטרו (Barbastro) שבארגון, שזומן בכפייה לוויכוח טורטוסה, כמוהו כשאר החכמים וראשי הקהילות. הוא מספר שכאשר ראה את המתרחש שם:

עמדתי משמים וכמעט כלני הצע[ר] ההוא ואברהם לנפשי... ועזבתי את ביתי את נחלתי

78 יוסף הקר, 'עליית יהודי ספרד לארץ-ישראל וזיקתם אליה בין קנ"א (1391) לרנ"ב (1492)', שלם, א (תשל"ד), עמ' 114, 133-137.

79 יוסף הקר, 'זיקתם ועלייתם של יהודי ספרד לארץ-ישראל, 1391-1492', קתדרה, 36 (1986), עמ' 15-16.

80 הקר (לעיל, הערה 21), עמ' 471-477.

81 תולדותיו ותולדות משפחתו באיטליה יידונו על ידי במקום אחר, לפי שעה ראו: הקר (לעיל, הערה 67), עמ' לו-סד.

82 ראו עליו: שם, עמ' מד-מה והספרות בהערה 26.

הוני וממוני בני ובנותי וראשית אוני אוהבי וקרובי וכל קניני... ואחרי כן נתישבתי עם תלמידים מהשרידים אשר קרבוני, האוהבים והמייחדים אשר אהבוני, והתחלתי לקרוא ספר תהלות (=תהלים) להודות לאלהי אשר הצילני...⁸³

הוא לא מספר להיכן ברח מטורטוסה ומברבשטרו, אבל גם הוא ניתק מסביבתו וממשפחתו והחל בניהול חיים חדשים, ככל הנראה במלכות ארגון (כפי שעולה מדבריו בתיאור הגזרות של 1415). נחמה מצא בהוראה של ספר תהלים לתלמידים 'מייחדים' – כלומר, כאלה שלא קיבלו עליהם את השילוש, וייחדו את האל⁸⁴ – ובפרישה מאחריות ציבורית.

ג. פרפייט דוראן, מאורעות 1391 וגורל הספרים העבריים בקטלוניה

באוקטובר 1398 אישר פרפייט דוראן בפיוזה את קבלת התשלום משני יהודים מרומא עבור כתבי יד עבריים שמכר להם שלוש שנים וחצי קודם לכן באמצעות סוחר שגר לפנים בפיוזה. באילו כתבי יד מדובר וכיצד יש להבין מעשה זה? האם מכירה זו היא תולדה של המרתו והיא נובעת מן החשש שלו להחזיק בכתבי יד עבריים לאחר המרתו?⁸⁵ מה אנו יודעים על גורלם של כתבי היד העבריים של יהודי קטלוניה וארגון שהמירו את דתם באונס או מרצון ב־1391 ולאחריה? האם אפשר שהוא מכר כתבי יד של יהודים כאלה באיטליה?

גורלם של היהודים במהלך פרעות 1391 ובאירועים שבאו בעקבותיהם, החקיקה נגדם ומעשי הלחץ והכפייה שהביאו להמרות המוניות במלכות ארגון עד סוף שנות העשרים של המאה החמש עשרה, נדונו בהרחבה בספרות המחקר.⁸⁶ אולם בספרות זו לא ניתן מקום לבירור גורלם של כתבי היד והספרים שהיו בידי האנוסים לאחר המרתם.

עד סוף המאה הארבע עשרה ליהודי ברצלונה, למשל, היה מקום מרכזי בתולדות

83 Frank Talmage, 'Trauma at Tortosa: The Testimony of Abraham Rimoch', *Mediaeval Studies*, XLVII (1985), pp. 412–413 (=idem, *Apples of Gold in Settings of Silver: Studies in Medieval Jewish Exegesis and Polemics*, ed. Barry Dov Walfish, Toronto 1999, pp. 104–105). על ההמרות ההמוניות בברבשטרו ועל גורלה של הקהילה ראו למשל: ריירה (לעיל,

הערה 4), תעודה 339 בעמ' 519–520.

84 אפשרות אחרת היא לקרוא 'המין[ן] חדים', אולם דומני שהוא מבקש להדגיש דווקא את אמונתם, אמונת הייחוד. את פירושו של תלמג' לקטע זה, ראו שם, עמ' 75.

85 בידי משפחתו היו כתבי יד עבריים. ידוע לנו שסבתו, דודתו ואביו מכרו שני כתבי יד עבריים, ראו לעיל, הערות 12–13.

86 ראו למשל לעיל, הערות 2–5, 7, 52, 73, 83.

הספר ובמלאכות הקשורות בו, לא רק בחברה היהודית אלא גם בחברה הנוצרית. מחקרים שנעשו על תולדות הספר והקריאה בברצלונה העלו כי במאות הארבע עשרה והחמש עשרה יהודים רבים עבדו ככורכים וסחרו בקנייה ובמכירה של כתבי יד, נייר וקלף. מהם מכרו וסיפקו את סחורתם לגופים שלטוניים וכנסייתיים ואף לאצילים ולבית המלוכה, וכן גם ספרי קודש וספרי תפילה נוצריים. גם לאחר 1391 אנוסים רבים היו מעורבים בעסקים אלו.⁸⁷ מעורבות זו עולה באופן בולט גם ממחקר אחר שבו התפרסמו 475 תעודות נוטריוניות שעניינן בספרים ובחומרי כתיבתם – ירושתם, קנייתם, מכירתם, הענקתם ואינוונטרים של אוספים פרטיים שלהם בברצלונה במאה הארבע עשרה. עשרות רבות של תעודות הן על עסקיהם של מוכרי ספרים וכורכים יהודים ואנוסים (ב־1391 ולאחריה).⁸⁸ בדרך כלל אין בתעודות אלו נתונים על כתבי יד עבריים, אף כי ייתכן שבשני מקרים (תעודות מספר 179 ו־208) מדובר באוספים של אישים נוצרים שהיו בהם גם כתבי יד עבריים. ואולם בשתי תעודות מ־27 באוקטובר 1391, סמוך לפרעות וההרג ביהודי ברצלונה, מצויים אישורי מכירה של כתבי יד עבריים אשר נמכרו לנוצרים בידי שני אנוסים. הקונה הוא החייט של הדוכס מ־Montis Albi [Montblanc]. בראשונה (תעודה מספר 398) מצוין כי בעל המלאכה האנוס, ששמו היהודי היה לפנים Bonjuha Estruch, מכר עשרה ספרים עבריים במאה חמישים וחמישה סו [sous] ששוויים היה כארבעה עשר פלורנינים; ובשנייה (תעודה מספר 399) החייט האנוס, ששמו היהודי היה לפנים Isaac Gracininim, מוכר לו תשעה ספרים עבריים במאה ושלושה עשר סו. לא תהיה זאת השערה רחוקה אם נניח שהחייט הנוצרי פעל בשירותו של הדוכס, שהיה מעוניין ברכישתם למטרה לא ידועה. הוא ניצל את ההזדמנות לרכוש אותם מאנוסים שביקשו להיפטר מהם ולממש משהו מערכם מפני הסכנה שבהחזקתם לאחר המרתם.⁸⁹ העניין שמצאו גורמים נוצריים גם מחוץ למלכות ארגון בכתבי היד העבריים של האנוסים במלכות ארגון ב־1391 ולאחריה עולה במפתיע ממקורות לא צפויים. במוצאי ימי הביניים חברת הסחר הבין־לאומית Francescó di Marco Datini, שמרכזו היה בפירנצה, ניהלה התכתבות ענפה עם נציגיה

87 José Maria Madurell Y Marimón, 'Encuadernadores y libreros Barceloneses judíos y conversos (1322–1458)', *Sefarad*, 21 (1961), pp. 300–338; 22 (1962), pp. 345–372; 23 (1963), pp. 74–103; José M.ª Madurell Marimón; Jorge Rubió Y Balaguer, *Documentos para la historia de la imprenta y Librería en Barcelona (1474–1553)*, Barcelona 1955, pp. 38*–34*; אבד (לעיל, הערה 3), עמ' 168–169.

88 Josep Hernando, *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XIV*, Barcelona 1995
89 לכאורה אפשר שגם בתעודה 413 מ־17 באוקטובר 1392 שבה מדובר במכירת ספרים כפי שכתבתי על ידי שני אנוסים מברצלונה לסוחר נוצרי, אלה הם כתבי יד עבריים. אולם כיוון שבמסמך אין תיאור שלהם, אין לדעת אם היו אלה כתבי יד עבריים אם לאו.

וסוכניה המרובים, שהיו פזורים ביותר מארבעים ערי נמל ומרכזי כלכלה ברחבי העולם. התכתבות זו מן המחצית השנייה של המאה הארבע עשרה והמחצית הראשונה של המאה החמש עשרה מצויה בארכיון החברה בפראטו (Prato) ובה כמאה וחמישים אלף מסמכים. כך למשל בהתכתבות בין פיזה לברצלונה יש למעלה מששת אלפים מסמכים ובין פירנצה לברצלונה למעלה מחמישה עשר אלף מסמכים. נשמרו גם אלפים רבים של מכתבים בין ערים אלו למיורקה, שהשתייכה למלכות ארגון.⁹⁰ חוקרים שעבדו על מסמכי ארכיון זה מצאו שהיו סוכנים במלכות ארגון שדיווחו בין השאר גם על פגיעות ההמון ביהודים ב־1391, בקסטיליה, ולנסיה, מיורקה וברצלונה.⁹¹ בהתכתבות זו נמצאו גם שני מסמכים על יהודי בשם Solomone Sansone מוונציה אשר נסע לברצלונה לאחר הפרעות שם (כנראה ב־1392), כדי לחלץ משם כתבי יד עבריים ולהביאם לאיטליה. באוקטובר 1392, בדרכו חזרה לפיזה, רכש בברצלונה מכתב אשראי ושלח שתי חבילות של כתבי יד עבריים (due balle di libri giuedaschi) לנמל ליבורנו, וחברת Datini העבירה אותם לפיזה. לפי התעודות הם נתנו לו רשות לפרק את החבילות לחבילות קטנות יותר, אבל רק בנוכחות אנשי החברה, ואפשרו לו לקחת כתב יד אחד לעצמו לפי בחירתו. ברור מכל התנאים הללו שהוא שימש רק קניין אבל כתבי היד לא היו שייכים לו. מי שלחו ומי מימן את נסיעתו? האם היזמה יצאה מן החברה שראתה באירועים הזדמנות להתעשרות ממכירת כתבי היד באיטליה או שמא נשלח מטעם יהודים ששכרו את שירותי החברה?⁹² על כל פנים הצורך לחלק את הספרים לחבילות קטנות יותר מעיד שהיו להם מספר נמענים בעלים. והנה יהודי נוסף, ארנלדו מווילה־ראל שליד ולנסיה, שלח גם הוא שתי חבילות של כתבי יד

90 לתיאורה של ההתכתבות, ראו: Federigo Melis, 'Intensità e regolarità nella diffusione dell'informazione economica generale nel Mediterraneo in Occidente alla fine del Medioevo', *Quaderni di Storia Postale*, 2 (1983), pp. 3–69. על ארכיון חברת דאטיני ראו למשל: B. Dini, 'L'Archivio Datini', S. Cavaciocchi (ed.), *L'impresa, industria, commercio, banca secc. XIII–XVIII*, Firenze 1991, pp. 45–60.

91 Reinhold C. Mueller, 'The Jewish Moneylenders of Late Trecento Venice: A Revisitation', *Mediterranean Historical Review*, 10 (1995), pp. 210–217; Ingrid Houssaye Michienzi, 'Entre Majorque et l'Afrique: Configuration de l'espace et réseaux Juifs d'après des sources commerciales italiennes (Fin XIVe – début XVe siècle)', *REJ*, 173, 1–2 (2014), pp. 152–163, 173–174.

92 התעודות נדפסו אצל: Enrico Bensa, *Francesco di Marco da Prato*, Milano 1928, no. XXX (pp. 330–331); והן נדונו במאמרו של מולר (לעיל, הערה 91), עמ' 212–213. לדעת מולר אפשר שהוא נסע כנציגם של יהודי ונציה או של קהילות אחרות. אולם, גם לדבריו אין לכך רמז במקורות. מן העובדה שפרפייט דוראן מכר כתבי יד עבריים ליהודים מרומא ב־1395 עולה שאכן היו יהודים באיטליה אשר קנו כתבי יד עבריים מקטלוגיה באותן שנים.

עבריים באמצעות אותה חברת ספנות לאותה שלוחה של חברת דטיני בפיוזה שנה לאחר מכן (סוף 1393) והתלווה אל המשלוח, כפי שהעלה מולר במחקרו.⁹³ נמצא שלאחר מאורעות 1391 בקטלוניה הייתה באיטליה פעולה יוזמה ומאורגנת לרכישת כתבי יד עבריים באמצעות שליחים-קניינים יהודים. לא נודע לפי שעה מי היו המוכרים – האם היו אלה אנוסים שחששו להשאיר בידם את כתבי היד האלה, או שמא פורעים שגזלום מבעליהם, או גורמי שלטון או כנסייה שכתבי יד אלו נקלעו לידם או נלקחו על ידם? לא לגמרי ברור גם אם היזמה לרכישה יצאה מיהודי איטליה, שהשתמשו בשירותי חברת דטיני שהייתה בקשרי מסחר יום-יומיים עם קטלוניה ומיורקה, או שמא גם הגורמים בחברת דטיני וסוכניהם ראו במצב שנוצר הזדמנות להפקת רווחים מסחורה נוספת. אולם הדעת נוטה לכך שהיזמה הייתה של יהודים מאיטליה, שכן גם פרפייט דוראן מכר להם כתבי יד עבריים שנים ספורות לאחר מכן. מובן גם מדוע השתמשו בפיוזה כיעד, שכן קשרי המסחר בינה לבין ברצלונה היו ענפים וסדירים.⁹⁴ אין פלא אפוא שגם פרפייט דוראן היה מודע לקשרים אלו ושמא אף ליזמות של רכישת כתבי היד העבריים.⁹⁵ על כן בשנת 1395 מכר את כתבי היד העבריים ליהודים מרומא באמצעות סוחר נוצרי מפיוזה, בין שהיו אלו כתבי היד הפרטיים שלו ובין שהיו כתבי יד שהיו לפניו של יהודים שנשדדו, נהרגו או נאנסו במאורעות 1391.⁹⁶ אולם גם נוצרים מצאו עניין בכתבי היד העבריים, כפי שמוכיחות התעודות מברצלונה משנת 1391 ומקורות נוספים שאין כאן המקום לפרטם.

93 תעודה זו מתוארת בידי מולר (שם, עמ' 213 והערה 25) ועניינה נדפס שם לראשונה.

94 ראו על כך למשל: Rafael Conde Y Delgado De Molina, 'El trafico entre la Corona de Aragon y Pisa en 1414 segun los libros de La Lezda de Collioure', *Studi di storia economica Toscana nel Medioevo e nel Rinascimento in memoria di Federico Melis*, Pisa 1987, pp. 125–143; Maria Elisa Soldani, *Uomini d'affari e mercanti toscani nella Barcellona de Quattrocento*, Barcelona 2010; Idem, "E sia licito a mercatanti katelani avere loggia": presenza e organizzazione dei mercanti catalani a Pisa e a Siena nel basso Medioevo', *Els catalans a la Mediterrània medieval*, ed. Lluís Cifuentes i Comamala et al., Barcelona 2015, pp. 283–315; Bruno Casini, 'Operatori economici stranieri a Pisa all'indomani della dominazione fiorentina (1406–1416)', *Studi in Memoria di Federico Melis*, 3, Pisa 1978, pp. 193–243; Maria Teresa Ferrer i Mallol, 'Genoese Merchants in Catalan Lands', *Latin Expansion in the Medieval Western Mediterranean*, ed. Eleanor A. Congdon, Ashgate 2013, pp. 69–87.

95 מעניין לציין את רגישותו לגורלם של הספרים כפי שהיא עולה מדרשתו-הספדו שנשא סמוך לאחר הפרעות בגירונה: '...ואתה גם אתה קובעת כוס חמת ה' שתית, בית קדשך ותפארתך ופניני ספרך היו לשרפת אש וכל מחמדיה היו לחרבה', מעשה אפד (לעיל, הערה 39), עמ' 192.

96 על הבעלות על ספרי יהודים שנשדדו ונרצחו בעבר הרחוק ובעבר הקרוב, ראו: מאיר ווונדר, 'הבעלות על ספרים שנשדדו מהיהודים: ספרים שניצלו מהשואה', אסופות, ז (תשנ"ג), עמ' שפא-ת.

גם גורלם של כתבי היד של יהודי קטלוניה שנשארו ביהדותם לא שפר עליהם, כמו גם על בעליהם. שכן ב־1415, בעקבות פעילותו של האפיפיור מאוויניון בנדיקטוס השלושה עשר, שאימצה גם מלך ארגון,⁹⁷ נצטוו היהודים למסור לגורמי שלטון את כל ספריהם לבדיקה. הספרים נלקחו ולא ברור כמה מהם הוחזרו ומתי, או שמא ניטלו מהם לגמרי.⁹⁸ הד לאירועים אלו נשמע גם בדברי אברהם רמוך:

...ובעת ההיא גזרו עלינו להסיר ממנו חמדת תורתנו וכל ספרי תפלתנו ויתנו בבית אלהיהם [בכנסיות], ויחמסו תורתי לעיני... ומצד חסרון הספרים, לבי העירני לפרש זה הספר כהשגתי [כך!] ועיוני...⁹⁹

אולם בכך לא תמו ניסיונותיהם של יהודים ושל אנוסים להוציא ממלכות ארגון את כתבי היד העבריים ששרדו ונותרו לאחר אירועי 1391 וההמרות הגדולות של שנות 1413–1415 והשנים שלאחריהן. עדות לכך משמש צו שהוציאה המלכה דונה מאריה בטורטוסה ב־17 בפברואר 1421 לבאילו של פאלאמוס, למנוע את הוצאתם מהמדינה של חמישה ארגזי ספרים עבריים (caxes plenes de libres judaichs) ששלחו אנוסים (xpans novells) אל מעבר לים.¹⁰⁰ האם יש גם בזה כדי להעיד שהיו חוגים נוצריים שרצו להחזיק בכתבי יד עבריים או שמא ראו בזה הברחת רכוש?¹⁰¹ לא בכדי כתב אפוא ר' יחיאל בן הרא"ש בקינתו 'קול כחולה שמעתי' על גזרות קנ"א (1391):

- 97 ראו לעיל, הערה 4 במאמר של פרנציסקה וונדרל דה מייאס.
98 ראו: Josep M. Millàs Vallicrosa; Lluís Batlle, 'Inventaris de llibres de jueus gironins', *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, 8 (1928), pp. 5–45; Josep Perarnau i Espelt, 'Notícia de més de setanta inventaris de llibres de jueus gironins, anys 1415 i 1416', *Per a una historia de la Girona jueva*, ed. David Romano, Girona 1988, pp. 283–334; Eleazar Gutwirth and Miguel Angel Motis Dolader, 'Twenty-Six Libraries From Fifteenth-Century Spain', *The Library*, 18, 1 (1996), pp. 27–53. וראו עכשיו גם: Joseph R. Hacker, 'Jewish Book Owners and Their Libraries in the Iberian Peninsula, Fourteenth-Fifteenth Centuries', *The Late Medieval Hebrew Book in the Western Mediterranean*, ed. Javier del Barco, Leiden–Boston 2015, pp. 70–104. וראו לעיל, הערה 4.
99 ראו לעיל, הערה 83.

- 100 הצו נמצא בתוך: Felix Torres Amat, *Memorias para ayudar a formar un diccionario critico de los escritores catalanes*, Barcelona 1836, pp. 338–339. הפניה לספר זה מצויה אצל בער (לעיל, הערה 2), עמ' 531, הערה 44.

- 101 על המודעות של שלטונות המדינה לערכם הכספי של כתבי היד העבריים ועל החרמתם בגין חובות היהודים, ראו למשל פנייתם של Maymon Xulelli; Bonsenyor Gracian, ממנהיגי קהילת מיורקה, ב־1390 למלך ג'ואן הראשון, ששום ספר עברי של הקהילה או של יחידים לא יוחרמו ולא יימכרו מסיבה כלשהי. המלך נענה לכך, על אף שב־1377 החרים אביו את ספריו של יהודה מוסקוני. ראו:

ובכחה התורה / מי מצוים יקים // ויספד התלמוד / ולבש בגדי שקים // וספרי הגאונים /
במר לבב נאקים¹⁰²

הנתונים שהובאו לעיל על מעברם הסיטוני של ארגזי כתבי יד עבריים ממלכות ארגון לצפון איטליה ולמרכזה בשנים 1391–1395, יש בהם כדי לשנות את השקפתנו על זמן הגעתם ואופן הגעתם של כתבי יד עבריים מ'ספרד' לאיטליה במוצאי ימי הביניים. מתברר שהתנהל מסחר ער של כתבי יד עבריים בין קטלוניה לצפון איטליה בעשור האחרון של המאה הארבע עשרה ולאחריה. הגעתם של מהגרים יהודים ממלכות ארגון עקב אירועי 1391 ו־1415, אשר הביאו עמם את כתבי היד שלהם, כמו גם בואם של סופרים מקצועיים מקטלוניה לאיטליה (כמו בני משפחת זארק) תרמו את שלהם. ממילא הנטייה הקיימת בין חוקרי הספר לייחס את מציאותם של כתבי יד 'ספרדיים' באיטליה לגירוש היהודים מספרד אחרי 1492 בלבד שגויה היא. לאחרונה גם מציאותם של שרידי כתבי יד עבריים בכתיבה ספרדית ב'גניזה האיטלקית' מיוחסת כדבר המובן מאליו לגירושי היהודים מקסטיליה, ארגון, פורטוגל ונברה בעשור האחרון למאה החמש עשרה.¹⁰³ יש אפוא לשקול מחדש נתונים אלו, ואין לתלות עוד את מציאותם באיטליה של כתבי יד 'ספרדיים' קדומים מן המאה השתיים עשרה ועד המאה החמש עשרה בהגעתם עם המגורשים לאחר 1492 דווקא. לעובדה זו יש חשיבות מרחיקת לכת להבנת קשרי התרבות בין מרכזים יהודיים אלו ולהבנת דמותם התרבותית של יהודי איטליה במאה החמש עשרה.

ד. סיכום

התמונה העולה משחזור זה של תולדותיו ופעולותיו של פרפייט דוראן, הוא הונוראטוס די בונה פידה, האפדי, לפני יצחק ב"ר משה הלוי, היא מורכבת וסבוכה עוד יותר משסברנו עד כה. סירובו להשלים עם המרתו (הכפויה?) וכתובת כתבי הפולמוס החריפים נגד הנצרות אחרי המרתו נעשו במקביל לכתיבתו ומעורבותו עם יהודים ובעניינים יהודיים פנימיים – כולל כתיבת חיבור 'מעשה אפד' (1403) המבקש להתוות דרך ראויה להשכלה ולתרבות היהודיים, חיבור הטעון במשקעים אידאולוגיים. כל אלו נעשו בתריסר השנים

Antoni Rubió I Lluch (ed.), *Documents per a la història de la cultura Catalana Medieval*, 2, Barcelona 2000, doc. 330, pp. 320–321

102 יונה דוד, שירי ר' יחיאל בן הרא"ש, ירושלים תשמ"ו, עמ' 34.

103 ראו לאחרונה: Mauro Perani, 'Manuscripts Brought to Italy by the Jews Exiled in 1492: The Evidence of the "Italian Genizah"', *Hispania Judaica Bulletin*, 10 (2014), pp. 287–310

הראשון שלאחר המרתו. אולם בשנים אלה ממש לא די שלא שב ליהדותו בתוך מלכות ארגון אלא נתברר ששהה באיטליה לפחות פרקי זמן מסוימים. והלא באיטליה יכול היה לשוב ליהדותו בנקל לו רק חפץ בכך, כדרך שעשו אנוסים אחרים שברחו מחצי האי האיברי לאיטליה או לאזורים אחרים ברחבי הים התיכון, אבל הוא לא הסיר מעליו את מסווה הנצרות באיטליה והעדיף לחזור לפרפיניאן, לארגון, לנברה ולבסוף לוולנסיה. מה באמת מייצג את אמונתו ודעותיו, או את מחויבותו הפנימית, אם הייתה כזאת? האם חלו בו מהפכים נוספים הנסתרים מאיתנו? האם כבר אצלו, בדור הראשון לאונס הכללי, נתהוותה אידאולוגיה אנוסית שביקשה לאחוז בשני הקצוות ושראתה באנוסים ובמצב האניסות את הנבחרות ואת האידאל הדתי של הנבחרים?¹⁰⁴ או שמא פול למנעמי החיים, בחר בקריירה האישית ובהצלחה הכלכלית והפנה עורף לדעות שלהן הטיף הוא עצמו באותן תריסר שנים?

לא פחות מכך, מעוררת תהייה ההתייחסות אליו בקרב היהודים בני דורו, בסביבתו הקרובה והרחוקה. האם כל אלו לא הכירו את מורכבותו ואת תהפוכותיו? איזה פרפייט דוראן פגש העד היהודי יחיאל (או חיים) בן מלכיאלי (?)¹⁰⁵ המתגורר בוולטרה (Vitare quondam Melucali ebreo commorante in civitate Vulterarum districtus Florencie שזיהה אותו ב־1398 אצל הנוטריון כהונראטוס די בונה פידה, לפנים יצחק ב"ר משה מפרפיניאן? ואיזה פרפייט דוראן פגש יוסף זארק ביולי 1413 באיטליה עד שיצא מגדרו בתשבחותיו והשתמש בו ובהמלצתו כדי להתקבל בהצלחה בחוגו של יחיאל מפיסה? האם רק הנוטריון הנוצרי בפיוז ידע ב־1398 את הונראטוס די בונה פידה ואילו יחיאל מפיסה לא ידע ולא שמע דבר עליו ורק את ספרו קיבל? הכיצד לא מצינו בכל הספרות היהודית במלכות ארגון ומחוצה לה, באיטליה ובארצות אחרות, מילת גנאי, הסתייגות או ביקורת על אישיותו ועל כתביו? האם כל אלו לא ידעו דבר על תולדותיו? תלמידיו הלא מעטים ובני חוגו, שלהם כתב חיבורים וענה תשובות באותן תריסר שנים (ומהם, כפי שהוכח, יש להוציא את ר' חסדאי קרשקש ואת בניו שהוא כביכול לימד), אף הם לא ידעו דבר על

104 וראו לאחרונה ניסיון להגדיר את תפיסתו העצמית אצל: Yosi Yisraeli, 'Constructing and Undermining Converso Jewishness: Profiat Duran and Pablo de Santa Maria', *Religious Conversion: History, Experience and Meaning*, ed. Ira Katzenelson and Miri Rubin, Farnham-Surrey 2014, pp. 185–215

105 ברשימת השמות המקבילים איטלקיים-עבריים של יהודי איטליה שחיבר ויטורה קולורני, לא מצאתי את השם Melucali. ראו: Vittore Colomi, *Judaica Minora*, Milano 1983, pp. 661–825. D. Nissim, 'Nomi ebraici e corrispondenti: Nomi locali a Padova nella seconda metà del xv secolo', *Non Solo Verso Oriente: Studi sul ebraismo in onore di Pier Cesare Ioly Zorattini*, ed. M. Del Bianco Cotrozzi et al., Firenze 2014, pp. 69–81

תהפוכותיו? והלא כתביו נפוצו באיטליה בעותקים רבים וזכו להשפעה גדולה כבר במאה החמש עשרה. ר' יוסף אורה בואנה, רבה הראשי של נבארה שהמליץ עליו להיות רופאו של מלך נבארה ב־1407 – מה הוא ידע עליו?

תהיות אלו מעלות כמובן את האפשרות שמערכות היחסים בין אנוסים ליהודים סמוך ל־1391 היו שונות מאוד ממה שנתהווה בדורות הבאים, וידיעותינו עליהן מחייבות עיון מחדש. ברי שאין לגזור גזרה שווה ולעצב את המוקדם על פי המאוחר. אולם קצר המצע מלהשתרע מלדון בסוגיות מורכבות אלה כאן, אף כי נראה שלא רק תולדותיו של פרפייט דוראן, אישיותו והשקפותיו הם פרשה מרתקת, מורכבת ורב־תהפוכות, אלא גם התקבלותו והיחס כלפיו, במקומו ומחוץ למקומו במאה החמש עשרה (בחיייו ולאחר מותו), הם שדה מחקר העשוי להצביע על המגמות ועל מערכות היחס שרווחו בחברה היהודית בדור הראשון שלאחרי ההמרה ההמונית בכפייה של 1391 כלפי האנוסים.

Perfeyt Duran in Italy and the Fate of Catalan and Aragonese Hebrew
Manuscripts after the Riots of 1391

Joseph R. Hacker

pp. 61–91

This article reconstructs the biography of Perfeyt Duran (Isaac ben Moses of Perpignan), who was a central intellectual figure of Iberian Jewry in the late fourteenth century. His family, education, learning, and scholarly activities, as well as his social ties, his conversion, his travels, and career after his apostasy, are scrutinized.

Duran's relationship to Jewish personalities in the kingdom of Aragon is reviewed and it is proved that he had no close bond to Hasdai Crescas and his family. On the basis of a new archival source and a different comprehension of formerly known sources, it is established that he stayed in Pisa, Italy in October 1398 and close to July 1413, in the region of Pisa. Since his lethal anti-Christian writings were written between 1393 and 1398, it is suggested that they might have been written in Italy, under the pen-name of "Efod" (the acronym for I Perfeyt Duran – in Hebrew), to avoid persecution by Christian authorities of the Kingdom of Aragon. His unique activity as an author who composed writings in Hebrew till 1403 – addressed to his kinsman, while he chose to stay a Christian for the rest of his life and married a Christian wife (even though he could have returned to Judaism in Italy and elsewhere) – is discussed in detail. The striking fact that, despite this, his writings were embraced by his contemporaries and by later generations of Jewish scholars without criticism, is raised and discussed.

Since the new document on his stay in Pisa shows that he sold Hebrew manuscripts to Jews in Italy in 1395, the fate of Hebrew manuscripts after 1391 in the Kingdom of Aragon is investigated, based on several archival documents.

בדרך אל המודרנה שי ליוסף קפלן

עורכים

אבריאל בר־לבב • דב סטוצ'נסקי • מיכאל הד

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים